

DESPRE RITUALURI, JUCĂRII ȘI COPII ÎN LUMEA ANTICĂ. CÂTEVA CONSIDERAȚII CU PRIVIRE LA UN TIP PARTICULAR DE JUCĂRIE DIN TERACOTĂ CU REPREZENTAREA COPILULUI DIVIN, DESCOPERITĂ ÎN NECROPOLA DE LA TOMIS

Ștefan GEORGESCU*
Ana Cristina HAMAT**

Cuvinte-cheie: teracotă, Eros/Cupido, Cucullatus, jucărie, cocoș, strugure, Tomis, secolele II–III

Keywords: terracotta, Eros/Cupid, Cucullatus, toy, rooster, grape, Tomis, 2nd–3rd centuries AD.

Rezumat: *Articolul aduce în discuție un tip iconografic rar, cel al copilului divin care se odihnește, în mâini având un fruct sau un strugure, precum și o pasăre sau un animal. Acesta este reprezentat pe teritoriul României de astăzi printr-o serie de 14 mici statuete din teracotă și bronz, descoperite în mormintele de copii din Tomis (5 statuete) și Callatis, precum și la Apulum și în templul lui Bel de la Porolissum. Este vorba despre jucării care poartă reprezentarea fie a unui băiețel care doarme pe o pernă (fie fără nimic în mâini, fie ținând în mână un fruct rotund), fie a unui Eros/Cupido sau Cucullatus. Aceștia din urmă sunt reprezentați așezați, cu un picior îndoit sub ei și având în mâini un ciorchine de strugure și un cocoș sau o găscă. Prezența acestor jucării în mormintele de copii de la Tomis, precum și raritatea acestora, pledează pentru faptul că ele sunt parte a unor ritualuri elaborate legat de trecerea prin vârstele copilăriei mici, cât și de trecerea spre viața de dincolo.*

Abstract: *The article discusses a rare iconographic type, that of the divine child resting, holding a fruit or a bunch of grapes in his hands, as well as a bird or an animal. This type is represented on the territory of Romania by a series of 14 small terracottas and bronze statuettes discovered in children's graves from Tomis and Callatis, as well as in Apulum and in the temple of Bel from Porolissum, among which 5 were found in Tomis. These are toys that bear the representation of a little boy sleeping on a pillow with nothing in his hands or holding a round fruit, as well as in the form of Eros/Cupid and Cucullatus. The latter ones are represented seated, with one leg bent beneath them, and holding in their hands a bunch of grapes and a rooster or a goose. The presence of these toys in the children's graves from*

* Ștefan GEORGESCU: Muzeul de Istorie și Națională și Arheologie, Constanța; e-mail: viorel.stefan.g@gmail.com

** Ana-Cristina HAMAT: Muzeul de Istorie și Națională și Arheologie, Constanța; e-mail: anahamat@yahoo.com

Tomis, as well as their rarity, argues for them as part of an elaborate ritual related to the passage through the ages of early childhood as well as the transition to the afterlife.

Articolul de față se datorează unei descoperiri mai puțin obișnuite¹, care a fost făcută cu ocazia unei cercetări arheologice preventive în necropola de vest a Tomis-ului, la finalul anului 2023. Este vorba despre o jucărie de teracotă cu reprezentarea lui Eros/Cupido. La vremea respectivă am socotit piesa deosebită datorită tipului particular de reprezentare și singulară în cadrul descoperirilor de acest gen la Tomis. O privire mai atentă în depozitele Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța avea să ne aducă o surpriză plăcută și anume alte trei teracote asemănătoare, care proveneau din descoperiri mai vechi făcute în necropolele orașului antic (**Fig. 1**). În timpul studiului dedicat acestui tip iconografic am beneficiat de încă o descoperire care a întărit și definitivat concluziile legate de contextul de descoperire de la Tomis și mai ales a clarificat unele aspecte tipologice. De asemenea, studiul bibliografiei ne-a permis identificarea analogiilor și prin urmare a tipului iconografic, ca fiind așa numitul tip al băiatului divin cu strugure², prin extindere la piesele noastre, cu fruct sau cu fructe. Băiatul care se odihnește, având într-o mână un strugure (ori un fruct rotund), sau un coș cu fructe în care se află și struguri, iar cu cealaltă mână ține o pasăre, mai rar un animal sau un obiect, rareori fiind reprezentat fără nimic în mâini. Acest tip iconografic este întâlnit în reprezentările de pe câteva stele funerare și statuete de teracotă, piatră sau metal care au legătură, mai ales, cu mormintele de copii sau cu ofrande depuse în mai multe temple din lumea greco-romană, în diferite momente cronologice³. Înainte de a face o scurtă analiză a acestui tip particular de teracote, pornind de la locul de descoperire, încadrarea tipologică și cronologică, amintim în câteva rânduri și stadiul de publicare al teracotelor de pe teritoriul României și în special al Dobrogei, precum și principalele markere în publicarea mormintelor de copii.

Așadar, stadiul de publicare al teracotelor de epocă romană din Dobrogea este unul avansat, mai multe situri arheologice beneficiind deja de articole sau chiar de

¹ Aducem mulțumiri lui Constantin Băjenaru care ne-a facilitat accesul la piese, Kalinei Petkova și lui Veronique Dasen pentru sfaturile pe care le-au oferit cu atâta bunăvoință; de asemenea, suntem îndatorați doamnei prof. univ. dr. Florica Bechet, pe care am avut bucuria să o ascultăm cu o comunicare deosebită, dedicată sărbătorii vinului nou.

² Aceasta este denumirea convențională sub care sunt prezentate cea mai mare parte a variațiilor tipului, așa cum se va vedea în continuare.

³ Depunerea de statuete de copii în temple este o practică întâlnită în mai multe locații din lumea elenistică: amintim templul lui Artemis de la Brauron, dar și depozitul 2 din Boubasteion-ul de la Alexandria, datat în epoca romană, la EL-MAKSOUND, EL-FATTAH, EL-DIN 2012, p. 438–443; un alt templu cu astfel de descoperiri este cel de la Kharayeb, sudul Libanului de astăzi, la CASTIGLIONE 2020, <https://journals.openedition.org/pallas/18947>; de asemenea, recent au fost descoperite astfel de statuete în depozitul votiv de bronzuri din sanctuarul de la Casciano dei Bagni din Italia, vezi <https://www.ulisseonline.it/primopiano/napoli-al-mann-dal-15-febbraio-al-30-giugno-in-esposizione-i-bronzi-ritrovati-a-san-casciano/>; depunerea în morminte a unor astfel de statuete este o practică limitată înainte de epoca elenistică, ele sunt întâlnite în câteva dintre înmormântările de copii din Magna Grecia, cele mai bine cunoscute fiind pentru epoca elenistică, cele din necropola Nolio-Carrozzo de la Medma și din necropola Lucifero de la Locres, alături de cele de la Taranto, la care se adaugă și cele din Grecia de la Myrina și Teba, la MEIRANO 2012; PISANI 2012, p. 379.

monografii pentru acest tip de material⁴. Cu toate acestea, Tomis-ul nu a beneficiat de o monografie dedicată teracotelor de epocă romană, ele fiind amintite doar în cadrul unor articole cu privire la cercetările arheologice din necropolele orașului, sau în cadrul unor lucrări de sinteză, ori ca parte a unor cataloage de expoziție⁵. Pentru Dacia, teracotele au fost publicate în câteva studii dedicate prezenței lor în anumite centre⁶, fără a beneficia de o monografie mai extinsă la nivel provincial.

Având în vedere faptul că piesele noastre au fost găsite în morminte de copii, sunt necesare și câteva cuvinte cu privire la stadiul publicării acestui tip de contexte pe teritoriul României și datate în această perioadă. Din păcate, acestea nu au beneficiat până acum de o publicare separată pentru Dacia, ele fiind aduse în discuție în cadrul unor lucrări generale⁷ sau punctuale, legate de cercetarea ariilor funerare corespunzătoare centrelor urbane, dar și a așezărilor mai mici din această provincie⁸. Aceeași situație este întâlnită și la publicațiile cu privire la Regatul Dac în secolul I a.Chr.-începutul secolului II p.Chr.⁹. În ceea ce privește Dobrogea, teracotele au beneficiat de o publicare separată pentru Histria¹⁰¹¹ și [L]ibida¹², dar și de o prezență

⁴ Pentru Aegyssus vezi NUȚU 2022; pentru Histria vezi depozitul de teracote de epocă romană publicat în SUCEVEANU 1967 și teracotele arhaice în ALEXANDRESCU VIANU 2000, iar pentru Nuntași la DOMĂNEANȚU 1993, p. 59–78; pentru Callatis la CANARACHE 1969, BĂRLĂDEANU-ZAVATIN 1985; IACOB *et alii* 2012, p. 221–222, nr. cat. 300–301 și ODOBESCU 2019; pentru Albești la RĂDULESCU *et alii* 1995–1996; pentru Durostorum la MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 1985; BĂLTĂC, ȘTIRBULESCU 2007–2008; BĂLTĂC, ȘTIRBULESCU 2010; BĂLTĂC, ȘTIRBULESCU 2017; BĂLTĂC, ȘTIRBULESCU 2019; BĂLTĂC, ȘTIRBULESCU 2020; BĂLTĂC, ȘTIRBULESCU 2022; pentru colecția M. C. Șuțu care are și piese care provin de pe teritoriul Dobrogei, la ȘTIRBULESCU 2014; pentru colecția Severeanu care are piese inclusiv de la Tomis, la GRAMATOPOL, CRĂCIUNESCU 2008.

⁵ CANARACHE 1961; CANARACHE 1969; GRAMATOPOL, CRĂCIUNESCU 2008, p. 87–88; COVACEF 2012, p. 221, nr. cat. 299.

⁶ Menționăm câteva titluri fără a fi exhaustivi: pentru producția de teracote la Ampelum vezi LIPOVAN 1992, pentru producția de teracote la Apulum vezi ANGHEL *et alii* 2011, ANGHEL, HAR, URSU 2014, OTA 2017, OTA, LASCU, ANGHEL 2021 și ANGHEL 2022; pentru teracotele descoperite la Ulpia Traiana vezi POP, NEMEȘ 1977 și PAKI, COCIȘ 1986–1987; pentru teracotele găsite la Războieni vezi BOUNEGRU, VARGA 2017; pentru Cristești vezi PÂNCZÉL 2010; pentru Potaissa vezi CĂTINAȘ 2005; pentru Micăsasa vezi DEAC 2020; pentru Drobeta vezi PONS TRAIANI 2019 și STÎNGĂ 1998, p. 81–82; pentru Gârla Mare vezi PONS TRAIANI 2019, p. 90–91; pentru teracotele de la Slăveni și Romula vezi BONDOC 2005 și FILIP, BONDOC 2016; pentru tipologie specifică vezi ENE 2017 și ENE 2024, iar pentru generalități cu privire la ateliere vezi ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU 2008.

⁷ PÎSLARU, BĂRBULESCU 2003, p. 26–27; STĂNESCU 2003, p. 142–143.

⁸ Menționăm câteva titluri fără a fi exhaustivi: pentru situl de la Apulum vezi GLIGOR *et alii* 2010; BOUNEGRU 2017 cu bibliografia aferentă, alături de BOLOG 2016 și MUSTEAȚĂ 2020; pentru necropola de la Dierna, vezi BENEĂ, ȘCHIOPU 1974 și HAMAT 2019; pentru Drobeta vezi DAVIDESCU 1980, STÎNGĂ 1998 cu toată bibliografia; pentru Micia, vezi ANDRIȚOIU 2006 cu toată bibliografia aferentă; pentru necropola de la Locusteni vezi POPILIAN 1980, p. 40, 58; pentru Sucidava-Celei vezi POPILIAN, BONDOC 2012 cu bibliografia aferentă.

⁹ Dintre acestea amintim publicațiile pentru cetatea dacică de la Brad pe URSACHI 1980–1982; pentru Buridava-Ocnița vezi BERCIU 1981, p. 127; BERCIU 1983, p. 35–37; pentru situl de la Orlea vezi COMȘA 1972, p. 65–66; la modul general, cu privire la ritul și ritualul funerar, vezi PROTASE 1971.

¹⁰ Vezi CREȚU 2022 cu toată bibliografia aferentă.

¹¹ CREȚU 2018.

¹² APARASCHIVEI *et alii* 2012.

în monografiile și articolele dedicate necropolelor de la Noviodunum¹³, Enisala¹⁴, Beroe¹⁵, Histria¹⁶, Tomis¹⁷, Callatis¹⁸, Durostorum¹⁹, sau în studiile de specialitate la nivel provincial²⁰.

Revenind la subiectul nostru, descoperirea din 2023 ne-a stârnit curiozitatea cu privire la această categorie de material și mai ales asupra acestui tip iconografic aparte. Până în prezent, pe lângă statuetele descoperite la Tomis, patru dintre acestea fiind inedite, mai cunoaștem șapte teracote care provin din cercetările de la Callatis²¹ și una, care poate fi încadrată mai larg în acest tip, descoperită la Apulum. Alături de acestea, avem și o piesă din bronz descoperită la Porolissum. Toate aceste descoperiri completează o prezență iconografică discretă pe teritoriul României, cu un număr restrâns de piese din ceramică și bronz, dar și cu reprezentări pictate sau sculptate pe stelele funerare de epoca romană²².

Context de descoperire

Așa cum se poate observa din rândurile de mai sus, reprezentările de acest tip din România sunt teracote descoperite pe teritoriul Dobrogei. În ceea ce privește teracota cu reprezentarea unui copil descoperită la Apulum²³, menționăm că în acest caz, copilul este redat în picioare, cu mâinile pe lângă corp, fără atribute și prin urmare o introducem cu rețineri în iconografia acestui tip, considerând-o poate un derivat provincial simplificat și care nu mai păstrează semnificația asociată obiectului, ci doar reproduce o parte din iconografia tipului. Piesa de la Porolissum este o

¹³ SIMION 1994–1995, p. 123–125.

¹⁴ BABEȘ 1988, p. 8–9.

¹⁵ PETRE 1987, p. 43–44.

¹⁶ OȚA, DOMĂNENȚU 2010; RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2014.

¹⁷ ALEXANDRESCU-VIANU 1970, p. 284, nr. 6.

¹⁸ BĂRLĂDEANU, ZAVATIN 1977, p. 132–136, 140–141; PREDĂ 1980, p. 22–23; IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002–2003, p. 244; RADU, UNGUREANU, RADU-IORGUȘ 2015, p. 197–198, 200.

¹⁹ CHERA-MĂRGINEANU 1978.

²⁰ BUCOVALĂ 1968; BARBU 1971; RĂDULESCU, SCORPAN 1975; BARBU 1977; CHELUȚĂ-GEORGESCU 1977; PANAITESCU 1977; LUNGU, CHERA 1986; BUCOVALĂ, PAȘCA 1988–198; LUNGU 2010; CREȚULESCU 2011, p. 17; RUBEL, SOFICARU 2012, p. 163–168; ACHIM 2012 cu toată bibliografia aferentă subiectului; APARASCHIVEI 2014; APARASCHIVEI 2016.

²¹ Șapte statuete au fost descoperite în morminte de la Callatis, vezi un *Cuculatus* (CANARACHE 1961, pl. LXXVII și CANARACHE 1969, nr. cat. 34, 62), un copil așezat și cu mâinile ridicate, alături de un copil dormind pe o pernă (IACOB *et alii* 2012, p. 221–222, nr. cat. 300–301), o statueta aflată în colecția col. E. Jebeleanu, dar descoperită la Callatis și având reprezentarea unui copil adormit văzut din lateral (CANARACHE 1969, p. 155, nr. cat. 220), precum și două teracote cu reprezentarea unui copil așezat care strânge la piept un câțel (MINAC nr. inv. 5344 și 5346, CANARACHE 1969, p. 157, nr. cat. 224 și 225) și o teracotă aflată în colecția col. V. Colin și pe care este figurat Eros în picioare, iar cu mâna dreaptă strânge lângă el o găscă (CANARACHE 1969, p. 158, nr. cat. 227); prin extensie, în zona nord-pontică avem descoperiri la Chersonesos și Panticapaeum (SHEVCHENKO 2016, p. 249, 286), dar și la Nikonion și chiar pe insula Leuke (ȚURCANU 2014, p. 578–579 și p. 672–673); în Moesia Inferior avem și o cutie pentru condimente sub forma unei statuete de acest fel, parte a tezaurului de Nikolaevo (POPOVA 2015, pl. VII/6).

²² Atât la nivelul Daciei, cât și la nivelul Moesiei Inferior acest tip iconografic este întâlnit mai ales în iconografia funerară și mai rar în alte domenii.

²³ UNGUREANU 2008, p. 153, nr. 41; ANTAL 2018, p. 85, nr. cat. 212.

mică statueta de bronz, cu reprezentarea lui Harpocrate, descoperită în templul lui Bel și datată în timpul dinastiei Severilor²⁴. La acestea se mai adaugă și câteva piese sculpturale, în general monumente funerare, pe care copiii sunt reprezentați împreună cu o pasăre.

Cea mai veche statueta descoperită la Tomis este cea cu număr de catalog 1. Ea este rezultatul unei cercetări desfășurate în 1976 pe strada Decebal, la Școala Generală nr. 28 – „Dan Barbilian”²⁵. Teracota provine dintr-un mormânt de inhumație, despre care nu se mai păstrează detalii cu privire la caracteristicile tipologice, a cronologiei și nici alte informații despre restul inventarului funerar. Cu toate acestea, la numărul de inventar precedent (12.836), figurează un opaiț fragmentar cu corp rotund, ornamentat cu o scoică în relief pe disc și toartă inelară, piesa având aceleași mențiuni asupra contextului de descoperire. Prin urmare am putea presupune posibilitatea ca și această piesă să facă parte din inventarul aceluiași mormânt. Datarea mormântului este în secolul al II-lea p.Chr.²⁶.

Statueta cu număr de catalog 2 provine dintr-o cercetare în curs, în curtea Spitalului Județean din Constanța, la noul corp de clădire dedicat maternității²⁷. Arheologii au documentat în acest punct, o parte din necropola de la Tomis, cu înmormântări încadrate în perioada secolelor II–IV p.Chr. Jucăria a fost descoperită în M 7 (Fig. 5–6), un mormânt de inhumație în groapă simplă, orientat E-V și aparținând unui copil. Dimensiunile gropii sunt: adâncimea de conturare: –1 m; adâncime finală: –1,17 m, lungimea și lățimea de 1 × 0,50 m. Jucăria a fost descoperită împreună cu un inventar interesant format dintr-un vas de sticlă, un *gutus* și o altă teracotă de formă dreptunghiulară cu reprezentarea lui Thanatos. Din păcate, din scheletul micului defunct nu s-a mai păstrat nimic²⁸.

Statueta cu număr de catalog 3 este o descoperire făcută într-o cercetare de salvare din 1986, desfășurată la Școala Generală nr. 34 din Constanța, fiind găsită în mormântul M 2. Din păcate, acestea sunt singurele informații cu privire la contextul de descoperire al piesei.

A patra statueta a fost achiziționată înainte de anul 1965 de la consignația „București”, fiind introdusă în registru de către Vasile Barbu. Și în acest caz putem presupune ca loc de descoperire orașul Tomis.

Cea de-a cincea statueta a fost descoperită într-o cercetare preventivă în necropola de vest a orașului, ca parte a inventarului unui mormânt de inhumație cercetat pe strada Labirint la nr. 2A, în anul 2023.

Din cele 35 de morminte excavate cu această ocazie, foarte multe aparțineau unor copii, între care și M 20, mormânt de inhumație în groapă simplă (Fig. 10–11), orientat N-S. Dimensiunile acestuia sunt: adâncimea de conturare: –1,50 m; adâncime finală: –1,80, lungimea și lățimea gropii de 1,25 × 0,60 m. Fiind un mormânt de copil, s-au păstrat doar câteva fragmente din cutia craniană, alături de elemente de inventar

²⁴ DEAC 2012, p. 162–163, nr. cat. 2.

²⁵ Facem precizarea că în registrul inventar al MINAC este menționată doar strada și școala generală, iar pentru acest studiu am folosit numele contemporan al acesteia.

²⁶ Autorul cercetării și cel care a făcut notațiile în registru este Mihai Bucovală.

²⁷ Cercetarea aparține colegului Constantin Băjenaru, căruia îi mulțumim pentru că ne-a cedat materialul.

²⁸ Autorul cercetării este Ștefan Georgescu.

funerar. Acesta din urmă se compune dintr-o jucărie din teracotă, un bol ceramic, un vas de sticlă, un pahar de sticlă și un opaiț care are discul decorat cu o scoică în relief²⁹. Datarea mormântului a fost stabilită în perioada secolului al II-lea p.Chr.³⁰

Descriere. Încadrare tipologică și cronologică

Cele cinci teracote reprezintă un tip iconografic rar, așa numitul copil care se odihnește având într-o mână un fruct/ciorchine de strugure³¹ sau coș/ sau chiar mai multe fructe ținute în marginea unei pelerine, iar în cealaltă mână o pasăre (mai rar un animal sau un obiect, și mai rar fără nimic în mâini). Din păcate, exemplarul descoperit în 1976 este grav deteriorat, din el păstrându-se doar jumătatea inferioară. Celelalte teracote sunt într-o stare bună de conservare, atât cele descoperite recent, cât și cele cu număr de catalog 3 și 4, iar două dintre ele păstrează inclusiv biluțele din interior, ca dovadă că unele dintre acestea erau zornăitori (*crepitaculum*), folosite de copii cu o vârstă foarte fragedă³². Având în vedere prezența biluțelor, patru piese sunt cu siguranță jucării, piesa cu reprezentarea *cucullatus*-ului este însă goală pe interior și, astfel, ea poate să nu fie neapărat o jucărie.

Reprezentarea primelor trei statuete nu poate fi identificată cu o zeitătea anume. Statueta cu numărul 1 este deteriorată, lipsindu-i capul. În același subtip este încadrată următoarea statueta, care este identică, însă într-o mărime superioară. În cazul acestor două piese, copilul este așezat pe un suport rotund, iar picioarele sunt aranjate în modul caracteristic, ușor flexate, iar unul dintre ele este îndoit. Cu mâna dreaptă, personajul ocrotește o pasăre (gâscă?), iar în stânga, pe care o are ridicată la piept, ține un coș cu fructe în care se văd fructe rotunde (rodii sau mere), sau poate boboci de mac³³ și struguri. Însă, în lumina noii descoperiri de

²⁹ Prezența scoicii sau a reprezentării acesteia în cadrul inventarului funerar, ne duce cu gândul în primul rând la semnificația simbolică a acesteia, ea fiind un obiect de cult atât pentru Afrodita/Venus, Isis-Afrodita, cât și pentru Nimfe și prin urmare, este un obiect care îndeplinește și o funcție apotropaică; prezența acesteia trebuia să asigure fertilitatea în cazul căsătoriei, dar și protecția femeilor însărcinate și a celor care au dat naștere; prin extensie de la cele menționate, ea asigura protecția chiar și a copiilor foarte mici, aflați în primele vârste ale copilăriei, fiind cunoscut faptul că în unele versiuni latine ale legendei, nașterea Afrodităi s-a făcut dintr-o scoică: *Te ex concha natam esse autumant: caue tu harum conchas spernas*; pentru înmormântările din lumea greacă clasică, există indicii că darurile erau depuse chiar și în mormintele copiilor foarte mici în funcție de sex și, prin urmare, scoica ar fi atribuită mormintelor de fetițe; în lipsa mai multor dovezi și mai ales în lipsa resturilor umane pe care să putem face analize, nu putem să concluzionăm referitor la această ipoteză; este important de menționat faptul că scoicile apar în mormintele de copii foarte mici sau chiar *neonatus*, astfel că există posibilitatea ca ele să fi fost folosite în cazul unor mici libații de vin, miere sau lapte, vezi PLAUTUS, *Rudens*, III, 3, 42; STROSZECK 2012, p. 65–71; astfel, prezența scoicii, ca element de decor al opaițelor asociate cu descoperirile de acest fel de la Tomis, nu credem că este una întâmplătoare.

³⁰ Autorul cercetării este Ștefan Georgescu.

³¹ Tipul a fost denumit restrictiv în această manieră, în fapt, pe baza varietății reprezentărilor și a prezenței atributelor sau al absenței acestora, denumirea a fost extinsă pentru a acoperi toate aceste posibilități.

³² CAROLL 2018b, p. 110.

³³ Asocierea lui Eros/Cupido cu boboci de mac, ca o reprezentare figurată pentru somnul etern, este una foarte cunoscută (vezi ARISTODEMOU 2021), însă în ceea ce privește exemplul de față, credem că este mai degrabă vorba despre un fruct rotund.

la Pompeii³⁴, există posibilitatea ca amorașul/copilul să aibă o pelerină, iar în marginea acesteia, ca într-un coș, să țină fructe. Având în vedere și ultima descoperire din Tomis, cu trăsături bine definite și în special cu capul neacoperit, putem spune că avem de-a face cu siguranță cu un amoraș și nu cu un *cucullatus*, așa cum este la Pompeii.

În cazul statuetei cu număr de inventar 3, atributele sunt simple. Este vorba despre un copilaș drăgălaș și grăsuț, reprezentat nud și care se odihnește pe un fel de saltea al cărei drapaj se aranjează sub corpul acestuia. În mâna stângă, personajul nostru are un fruct rotund, probabil o rodie sau un măr, în timp ce mâna dreaptă odihnește pe piciorul ușor îndoit sub el, trădând un somn adânc. Trăsăturile feței sunt redată rudimentar, părul este reprezentat sub forma unui inel de bucle rotunjite și ordonate care îi înconjoară fața. O bună analogie este reprezentată de o teracotă aflată în colecțiile de la Johns Hopkins Archaeological Museum și datată în epocă elenistică³⁵. O altă analogie vine de la Callatis și anume o mică teracotă care înfățișează un copilaș adormit pe un pat oval, care a fost descoperită într-un mormânt de secolul II p.Chr., în cercetarea arheologică făcută pentru proiectul Biogaz³⁶. O altă analogie iconografică provine de la Antinoöpolis (Egipt), este vorba despre un portret funerar al unei mumii de fetiță, care are în mâna dreaptă un porumbel și o cruce ankh, iar în mâna stângă o rodie³⁷.

Identificarea acestui copil reprezentat pe primele trei statuete cu Eros/Cupido, este posibilă și datorită faptului că rădăcinile variantei iconografice se găsesc în cele ale elenisticului Eros dormind³⁸. De altfel, abia în perioada elenistică Eros a început să fie reprezentat tot mai des ca un copil mic, iar în tipologia reprezentărilor acestuia un loc aparte îl are subtipul zeului adormit. Se pare că în epoca romană această variantă s-a bucurat de un real succes, sculpturi în marmură sau bronzuri de acest fel decorând de la morminte și până la fântâni³⁹, fiind cunoscut faptul că era pre-

³⁴ Vezi site-ul oficial al orașului antic Pompeii cu privire la descoperirea frescei din 2023, <https://Pompeiiisites.org/en/comunicati/Pompeiii-insula-house-of-thechaste-lovers/>.

³⁵ Johns Hopkins Archaeological Museum, inv. no. 9032.

³⁶ IACOB *et alii* 2012, p. 222, nr. cat. 301.

³⁷ NENNA 2012, fig. 25.

³⁸ A se vedea discuția despre ciclul artistic Eros dormind, reprezentat prin câteva statui de bronz în lumea greco-romană (HEMINGWAY, STONE 2017), alături de inscripția descoperită la Tomis (WYPUSTEK 2014, p. 80), dar și articolul cu privire la tipologia lui Eros funerar și care tratează și acest subtip (ARISTODEMOU 2021); de asemenea, nu trebuie uitat faptul că acest motiv iconografic a reprezentat probabil sursa de inspirație pentru reprezentările mai târzii în care decedatul este așezat pe *kline* înconjurat de membri apropiați ai familiei și cuprins de somn/somnul morții; acest tip de reprezentare este diferită de scena banchetului funerar, unde defunctul petrece alături de familie; un exemplu în acest sens, îl reprezintă scena sculptată pe sarcofagul care aparținea conform inscripției, unei tinere pe numele de Creperia Tryphaena, datat în a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr.; tânăra a decedat la aproximativ 20 de ani și a fost îngropată cu un inventar bogat din care face parte și o păpușă de lemn împreună cu obiectele acesteia; prin urmare, există opinia că ea ar fi murit înainte de ritualul căsătoriei, motiv pentru care a fost îngropată cu darurile pe care altfel le-ar fi depus pe altarul zeilor; de menționat este și legătura pe care o are această familie, mai ales, cu partea greco-orientală a Imperiului, dar și cu Africa de Nord, la MEINECKE 2013 și BEDINI 1995 cu bibliografia aferentă.

³⁹ A se vedea bronzul de acest fel din Metropolitan Museum, Rogers Fund 1943, 43.11.4, dar și statuia din marmură aflată în colecția Gallerie degli Uffizi, cu nr. inv. 1914 n. 392.

ferat pentru a decora mormintele de copii în secolele II–III p.Chr.⁴⁰. De asemenea, prezența în același mormânt M 7 descoperit la Spitalul Județean Constanța, a unei statuete cu reprezentarea lui Thanatos, poate fi un argument în plus că avem de-a face cu un Eros cu atribuții funerare⁴¹.

Jucăria cu număr de catalog 4 poartă reprezentarea unui *Cucullatus* așezat pe un postament pătrat, privit din față. Piciorul stâng este întins într-o poziție laterală, iar dreptul este ușor îndoit sub acesta. Pe cap și pe umeri poartă *paenulla cucullata*. Pelerina este drapată pe umărul drept și îi lasă umărul și brațul stâng libere pentru a ține pasărea, în timp ce cu dreapta ține ciorchinele de struguri. Trăsăturile feței sunt foarte schematizate, bretonul care îi iese de sub gluga ascuțită este schițat prin redarea șuvițelor, de altfel, singura concesie făcută unei reprezentări realiste. Pelerina face pliuri în jurul gâtului și pe piept, acoperindu-i întreg spatele, iar restul corpului este redat nud. O analogie foarte bună pentru piesa noastră, provine din apropiere, din necropola de la Callatis⁴². De asemenea, remarcăm și asemănarea cu *cucullatus*-ul pictat de la Pompeii.

Jucăria cu număr de catalog 5 poartă indubitabil reprezentarea unui Eros/Cupido. Mica zeitate este reprezentată așezată pe o stâncă, fiind înfățișată sub forma unui copilăș drăgălaș și grăsuț privit din față, având genunchiul drept ușor flexat, iar piciorul stâng este adus aproape de bazin și introdus sub celălalt. Corpul mic și îndesat este redat nud, cu zona pieptului reliefată și cu aripile strânse pe spate și vizibile deasupra umerilor. În mâna dreaptă, micul zeu ține un cocoș care are clar definită creasta și penajul cozii (și prin urmare nu poate fi confundat cu o altă pasăre), iar în mâna stângă adusă pe piept ține un ciorchine de strugure, redat printr-o aglomerație de bobite, aproape rotundă ca formă. Ambele mâini au degetele bine modelate, însă redat disproporționat față de restul corpului. Gâtul nu se distinge, fața este rotundă, ochii ușor alungiți, gură cu buze cărnoase și nas drept și ușor turtit. Coafura este redată sub forma unor cârlionți care încadrează obrazul, iar pe vârful capului avem un *cirrus* din șuvițe de păr. Printre analogii regăsim și o mică statueta descoperită la Myrina și datată în secolul I a.Chr.⁴³, precum și o statueta datată în

⁴⁰ WYPUSTEK 2014, p. 80.

⁴¹ Este cunoscută apropierea dintre Eros, Hypnos și Thanatos în mentalitatea antică și prezentarea morții ca un somn etern și dulce; în villa Albani de la Roma a fost descoperit un altar datat în secolul al II-lea p.Chr. pe care figurează un Eros adormit, care se sprijină de o torță întoarsă în jos, alături de inscripția *Somno Orestilla filia* (CIL VI 2188), ca o dovadă a caracterului funerar al lui Eros adormit; cert este că, pe lângă această caracteristică, unii cercetători au văzut în acest subtip de reprezentări grafice și de epigrafe (așa cum este și cea de la Tomis), o asociere a lui Eros în poziție de somn (cel puțin al lui Eros care nu poartă arme sau pielea leului) cu elemente de cult ale lui Dionysos; o inscripție în versuri de la Amaseia în Pontus menționează povestea despre cum Eros înainte de a adormi, le-a încredințat torța nimfelor de la fântâna locală, iar acestea, deși au dorit să stingă cu apele lor focul din inimile oamenilor, au sfârșit prin a deveni nimfe ale dragostei, păzind în schimb focul în care se transformase fântâna; prin urmare Eros/Cupido adormit este reprezentarea defunctului scufundat în somnul dulce și aducător de uitare ale morții; dintre toate personificările, acest subtip cu varianta Eros Newby Hall (Eros alungit pe o parte și așezat pe un pat) este cel mai apropiat de domeniul funerar, la WYPUSTEK 2014, p. 80–83; ARISTODEMOU 2021, p. 29–33.

⁴² Inv. nr. II 520003, vezi CANARACHE 1961, pl. LXXVII și nr. 5343, conform CANARACHE 1969, p. 62.

⁴³ HERMARY, CASSIMATIS, VOLLKOMMER 1986, sv. *Eros*, nr. cat. 221, 872.

epocă imperială romană, descoperită în Siria și aflată în prezent în colecția muzeului Luvru⁴⁴. De asemenea, pe două reliefuri funerare de la Veroia și Thessaloniki, Eros/Cupido este reprezentat în picioare, cu o pasăre și un mănunchi de struguri în mână. Pe un alt relief funerar de la Amphipolis, Eros apare în picioare, având struguri și un obiect nedefinit în cealaltă mână⁴⁵. Alături de acestea, mai avem și monumentele funerare descoperite în mai multe locații din Egipt, dar și în Europa și datate din epocă clasică și până în epocă romană târzie⁴⁶.

Varianta Eros, care ține în mână un strugure și în cealaltă o pasăre, a fost preluată din arta elenistică și apare pe reliefurile funerare de la mijlocul secolului I p.Chr⁴⁷. din Italia⁴⁸. De aici, tema iconografică se va răspândi în provincii, cea mai târzie atestare fiind în Egipt, în secolul al V-lea p.Chr.⁴⁹. Majoritatea acestor reprezentări iconografice sunt puse în legătură prin temă, inscripție sau context, cu copii și ritualurile de trecere ale copilăriei mici, în principal.

Toate statuetele descoperite la Tomis au urme de folosire, posibil în urma jocului, alături de urme de rulare datorită condițiilor în care au stat în pământ. Statueta descoperită în strada Labirint a fost lucrată dintr-o pastă de culoare bej, semifină și cu impurități mici, bine frământată. Statueta găsită pe strada Decebal este lucrată într-o pastă de culoare cărămizie, fină, cu degresant format din particule mici de calcar și mică, la fel ca și piesa cu numărul 2. O pastă bej, mai puțin bine lucrată, a fost folosită și pentru a realiza statueta de *Cucullatus* și a piesei cu numărul 3.

Din punct de vedere cronologic, tipul se încadrează larg între secolul al VII-lea a.Chr și secolul V p.Chr., cu o perioadă între secolele IV–II a.Chr., când a fost mai puțin uzitat.

Piesele noastre se pot data mai restrâns, datorită contextului de descoperire, și al tipologiei. Astfel, ambele morminte menționate se încadrează secolului al II-lea și prin urmare, cele două teracote păstrează aceeași datare. La acestea se adaugă

⁴⁴ AUGÉ, LINANT DE BELLEFONDS 1986, sv. *Eros (In Peripheria Orientali)*, p. 944, nr. cat. 31.

⁴⁵ ARISTODEMOU 2021, p. 33–34.

⁴⁶ Spre exemplu, în Egiptul de epocă romană târzie, în diferite locații, au fost descoperite stele funerare care poartă astfel de reprezentări, vezi stelele descoperite la Oxyrhynchus, Antinoë, Shihk Ibada, Antinoöpolis, conform MOREHOUSE 2024, p. 213–232; a se vedea și stelele funerare de la Thessaloniki, Veroia și Amphipolis menționate anterior, conform cu ARISTODEMOU 2021, p. 33–34, dar și numeroasele alte tipuri de reprezentări descoperite în toată lumea romană: la Trier, zidul lui Hadrian, Aquincum, Atena, Palmyra, zona Africii de Nord; cele mai notabile descoperiri le regăsim în Egiptul de epocă romană târzie; la Trier este vorba despre ofrande dedicate pentru sănătatea copilului, lui Mars *Iovantucar*-iubitului de tineri, depunerile votive fiind datate în epoca romană târzie, probabil în secolul al IV-lea și au fost legate și de ritualul de trecere la viața de adult; în Britannia, le avem pe Vacia, o fetiță care moare la vârsta de 3 ani și care este reprezentată cu struguri într-o mână, alături de Sempronia Martina care decedază la vârsta de 6 ani și este reprezentată cu o pasăre în mână și în proximitatea unui coș cu struguri; la Palmyra, copiii care țin în mâini struguri și păsări sunt reprezentați pe 15,6% din monumentele pe care apar copii, la DERKS 2006, p. 249; MOREHOUSE 2024, p. 99–133.

⁴⁷ Se pare că originea generală a tipului trebuie căutată în atelierele din Beotia, care produc la începutul secolului al V-lea a.Chr., conform CASTIGLIONE 2020 (<https://journals.openedition.org/pallas/18947>) și ARISTODEMOU 2021, p. 33.

⁴⁸ Vezi nota 3.

⁴⁹ Vezi MOREHOUSE 2024, cu bibliografia aferentă.

și piesa cu numărul de catalog 1, pe baza faptului că aparține aceleași subvariante tipologice, ca și piesa numărul 2. Tot pe baza caracteristicilor tipologice, este posibil ca piesa cu numărul 3 să poată fi încadrată între secolul I a.Chr. și posibil începutul secolului al II-lea p.Chr., iar piesa cu numărul de catalog 4 se poate încadra între secolele II- III p.Chr.

Aspecte generale legate de funcționalitate, pe baza tipului iconografic și al distribuției spațiale și cronologice

Așadar, tipul este destul de bine reprezentat la nivelul Imperiului, unde, așa cum am văzut, este în principal vorba despre descoperiri funerare și în mai mică măsură de descoperiri votive. În această funcționalitate generală se încadrează reprezentările sculptate sau pictate pe stele funerare, alături de statuete din metal, așa cum este o mică statueta din bronz de pe un site de licitații⁵⁰, alături de alte două statuete de bronz descoperite la Augusta Raurica⁵¹, de recipientul pentru condimente din tezaurul de la Nikolaevo⁵², dar și de recente descoperiri de la Casciano dei Bagni⁵³, sau de statueta de la Porolissum.

Jucăriile au o prezență mai rară, în raport cu funcționalitatea generală a tipului, fiind reprezentate mai ales prin teracote și statuete de faianță.

La o privire de ansamblu, tipul copilului cu fruct și pasăre/animal, este un tip iconografic cu rădăcini vechi, originar în arta arhaică grecească⁵⁴ și care va ajunge să circule în toată lumea mediteraneeană sub influența culturii elenistice târzii⁵⁵. Ulterior se va răspândi în toată Europa, sub stăpânire romană. Într-o lucrare recentă care privește subiectul, în fapt o teză de doctorat, L. Morehouse numește acest tip băiatul cu struguri⁵⁶, ignorând că acesta nu poate fi restrâns numai la prezența strugurilor. În primul rând varianta copilului adormit cu struguri sau alt fruct în mână, fără animal sau pasăre, sau cu una dintre aceste variante, face parte dintr-un tip principal, tipul copilului care se odihnește cu fruct/fructe și pasăre/animal în mâini și care are câteva variații tipologice în funcție de prezența unor caracteristici⁵⁷: poziția

⁵⁰ St. James's Ancient Art, product code RES-56, <https://www.ancient-art.co.uk/roman-empire/roman-bronze-statuettes-of-cupid/>.

⁵¹ PFÄFFLI 2013, p. 26, nr. cat. 11.

⁵² POPOVA 2015, pl. VII/6.

⁵³ <https://www.ulisseonline.it/primopiano/napoli-al-mann-dal-15-febbraio-al-30-giugno-in-esposizione-i-bronzi-ritrovati-a-san-casciano/>.

⁵⁴ Asemenea statuete, numite „băieții templului” au fost descoperite în diverse locuri din Cipru, Rodos, Grecia continentală, dar și pe țărmul Mării Negre la Leuke, fiind datate în epoca arhaică și elenistică; personajele țin în mână fie un strugure, fie o pasăre și sunt mai rar reprezentate cu amândouă, sau fără nimic în mâini, vezi MOREHOUSE 2024, p. 92–93 și ȚURCANU 2014, p. 672–673; se pare că atelierul care le-a produs ar fi unul din Beoția secolului al V-lea a.Chr., de aici modelul s-a răspândit în centrul și estul Mediteranei, în sanctuare dedicate în principal divinităților feminine, alături de contextele domestice de la Priene și Delos. De asemenea, nu trebuie uitat faptul că la la Myrina au fost descoperite teracote asemănătoare, depuse ca ofrande funerare, vezi MATHIEUX 2015, p. 245–246, MOREHOUSE 2024, p. 132 și CASTIGLIONE 2020, <https://journals.openedition.org/pallas/1care/8947>.

⁵⁵ MOREHOUSE 2024, p. 98.

⁵⁶ MOREHOUSE 2024.

⁵⁷ MOREHOUSE 2024, p. 67–85.

corpului, a picioarelor, prezența fructului, a păsării sau a animalului, mai rar a unor alte obiecte, sau fără nimic în mână așa cum arată variantele mai târzii din Egipt. Nu vom relua dintre acestea decât pe cele care ne interesează în cazul de față, însă pe teritoriul României cunoaștem zece variante tipologice⁵⁸, după cum urmează:

Varianta 1 – copilul adormit, așezat pe spate, pe un pat sau o pernă, fără nimic în mâini și cu ambele mâinile aranjate pe corp sau de-a lungul corpului;

Varianta 2 – copilul adormit, așezat pe o parte a corpului, pe un pat sau o pernă, fără nimic în mâini și cu o mână sub cap;

Varianta 3 – copil adormit, așezat pe spate, pe un pat și având în mână un fruct rotund;

Varianta 4 – copilul așezat în șezut, având într-o mână o pasăre și în cealaltă un coș/ sau marginea pelerinei transformată în suport pentru fructe;

Varianta 5 – *Cucullatus* așezat în șezut, cu strugure și pasăre în mâini;

Varianta 6 – Eros/Cupido așezat în șezut, cu strugure și pasăre în mâini;

Varianta 7 – copil stând în șezut, cu mâinile ridicate deasupra corpului;

Varianta 8 – copil așezat în șezut, cu un cățel în brațe;

Varianta 9 – Eros/Cupido în picioare, cu o găscă pe care o strânge lângă el cu mâna dreaptă;

Varianta 10 – copil în picioare, cu mâinile pe lângă corp.

Mai trebuie menționat despre aceste variante tipologice și faptul că, din punctul de vedere al poziției personajului, avem trei subvariante:

A. o primă subvariantă mai veche, a copilașului așezat pe un pat, surprins în somn, prefațând somnul de veci;

B. o a doua subvariantă este reprezentată de copilașul așezat, surprins în activități de joacă sau de hrănire a unui animal sau pasăre;

C. copil în picioare cu mâinile în poziție de orantă sau pe lângă corp.

De asemenea, subiectul poate fi un simplu copil, sau un copil divin sub forma unei zeității cum sunt *Cucullatus*, Cupido, Harpocrate sau chiar Dionysos.

Personajul poate avea un fruct/fructe într-o mână, de cele mai multe ori fiind vorba despre strugure și mai rar un măr sau o rodie. În majoritatea cazurilor, în cealaltă mână se află o pasăre (porumbel, cocoș sau găscă) și mai rar un animal (așa cum este câinele). Mai puțin întâlnite sunt și variantele cu un obiect în mână, fără nimic sau cu mâinile în poziția de orantă.

Dacă ne dorim să detaliem tipul iconografic în elemente componente, avem un personaj (de obicei reprezentat sub forma unui copil mic sau aflat înainte de pubertate și mai rar adult tânăr), cu o poziție anumită (culcat, așezat în șezut sau în picioare), cu o poziție a mâinilor care comportă câteva variante (pe lângă corp, ridicate, țin unul sau două elemente, mâini care binecuvântează sau în poziția orant) și elementele pe care acesta le ține în mâini (pasăre, animal și mai rar un obiect, strugure, fruct rotund, coș, marginea unei pelerine cu fructe). Datorită tuturor acestor elemente, astfel de reprezentări au fost asociate pe rând cu mai mulți zei și au fost puse în legătură cu Dionysos/Bacchus, Afrodita/Venus, Isis, Eros/Cupido, Artemis,

⁵⁸ Nu introducem aici varianta cu Eros/Harpocrate/ copil, călărind o găscă, așa cum avem în colecția M. C. Șuțu (ȘTIRBULESCU 2014) și în colecția col. E. Jebeleanu (CANARACHE 1969, p. 158, nr. cat. 226), ambele colecții fiind păstrate în București, prima cu proveniență necunoscută și a doua găsită la Callatis, pentru că le considerăm un tip separat și care are o cu totul altă semnificație.

Marte, Harpocrate, Atargatis⁵⁹ sau cu genii abstracte așa cum este *Cucullatus*, fiind reutilizat ca limbaj iconografic chiar și în cadrul religiei creștine. Însă în această lungă călătorie, personajul a fost în permanență conectat la sfera copilăriei și, în primul rând, la figurile mitologice asociate sau reprezentate sub forma unor copilași, așa cum sunt Eros/Amor, Harpocrate, Dionysos/Bacchus sau *Cucullatus*.

Reprezentările de păsări pot avea în același timp o valoare reală (un animal îndrăgit sau reprezentarea unei scene familiare din viața de zi cu zi a unui copil)⁶⁰, simbolică (copilăria idealizată, un ritual de trecere, sau călătoria spre lumea de dincolo) și apotropaică⁶¹. Prin urmare, păsările pot fi un porumbel crescut în timpul vieții sau porumbelul lui Atargatis⁶² ori al Afroditei, gâsca lui Isis sau a cea a Iunonei (aceasta este protectoarea printre altele, a femeilor căsătorite și a nașterilor). Toate aceste asocieri au fost făcute în funcție de zona geografică și de cronologia descoperirilor. Este cunoscută, de asemenea, ipostaza porumbelului ca un conducător al sufletului celui decedat⁶³, atât în păgânism, cât și în creștinism.

Nu în ultimul rând, unele dintre personajele studiate țin un cocoș vestitor al unei noi zile faste. Cocoșul a fost asociat în antichitatea greco-romană, în primul rând cu masculinitatea și fertilitatea și a fost pus în legătură cu zeii care patronează dragostea: Eros/Cupido, Afrodita/Venus sau chiar cu Priap. Este, de asemenea, cunoscută asocierea cocoșului cu divinitățile infernale, așa cum este Proserpina sau cu cele mai scumpe la vedere, așa cum este Hermes/Mercur, mai ales în ipostaza acestuia de *Psychopompos*. Cocoșul este cel care îi trezește pe vii pentru o nouă zi și pe morți la viața veșnică. Ca cel care alungă întunericul, este unul dintre companiunii luminii și este asociat cu Apollo și Helios. O ipostază mai puțin obișnuită este asocierea lui cu nașterea, el fiind unul dintre cei care le însoțesc pe femei în timpul nașterii, fiind știut faptul că un cocoș a asistat-o pe Leto atunci când a dat naștere celor două seturi de gemeni. Datorită curajului său este conectat îndeaproape cu victoria în luptă, iar mai pe larg semnifică chiar și victoria binelui asupra răului, sau victoria asupra morții⁶⁴.

Reprezentările de struguri se referă atât în arta păgână, cât și în arta paleocreștină și creștină de mai târziu, la viața de după moarte și la renaștere. În păgânism, simbolistica viței de vie și a strugurelui pleacă de la legenda lui Dionysos⁶⁵ și la moartea lui ca și copil, pentru a renaște într-o variantă mai puternică. Strugurii sunt priviți și ca reprezentarea simbolică a fertilității pe stelele adolescentelor din Atena de epocă romană, iar la copiii mici ei pot fi legați de festivalul *Anthesteria* și de ritualurile de trecere pentru copiii în vârstă de 3 ani⁶⁶. Atât în lumea antică păgână, cât și în cea creștină care îi urmează, strugurii sunt întruchiparea esenței vieții, grăitor în acest sens fiind episodul petrecut la cina cea de taină. Vinul este amintit și în alte

⁵⁹ SAVVOPOULOS 2019; MOREHOUSE 2024, p. 121, 148–151.

⁶⁰ ARISTODEMOU 2021, p. 33.

⁶¹ MOREHOUSE 2024, p. 94.

⁶² MOREHOUSE 2024, p. 108.

⁶³ ARISTODEMOU 2021, p. 33.

⁶⁴ SAGIV 2018, p. 109–115.

⁶⁵ ARISTODEMOU 2021, p. 33.

⁶⁶ MOREHOUSE 2024, p. 111.

ocazii de către Biblie și literatura patristică. Mărul sau rodia simbolizează nemurirea, divinitatea și accesarea spre un plan superior, atât în păgânism cât și în creștinism.

Reprezentarea coșului/paner cu fructe este răspândită în arta romană de la relieful funerar la mozaicuri și a fost legată în multe cazuri de Eros/Cupido⁶⁷. Amintim aici relieful descoperit la Roma și datat circa 40–30 a.Chr., în care apare o familie cu un statut social apropiat de o eliberarea recentă din sclavie. Tatăl poartă o *toga*, iar mama o *palla* și o tunică rezervată matroanelor romane. Între cei doi părinți se află un băiat preadolescent, îmbrăcat în *toga praetexta* și având la gât o *bullă*, semn al unei nașteri în libertate și al statutului privilegiat de cetățean. De o parte și de alta a copilului se află câte o pasăre, probabil porumbei, iar în fața mamei se află un coș cu fructe (remarcăm struguri și fructe rotunde), din care mama îi dă fructe copilului, folosind pentru aceasta mâna dreaptă, ca simbol al ritualurilor de trecere din copilăria mică⁶⁸.

Ipoteze. Discuții. Concluzii

Așa cum se poate vedea din contextele prezentate până acum, pentru lumea greacă, arhaică și clasică, dar și pentru o parte a cazurilor din lumea elenistică, astfel de statuete cu copii care țin în mâini struguri și păsări, au fost considerate ofrande votive, depuse de către părinți și legate poate și de cultul lui Dionysos. Pentru lumea romană, astfel de piese sunt depuse în templul lui Marte, probabil cu ocazia trecerii de la copilărie la maturitate. Cel mai recent caz este cel al tezaurului de bronzuri votive de la Casciano dei Bagni și desigur, nu trebuie uitat nici cazul de la Porolissum, în care o statueta a lui Harpocrate a fost găsită în interiorul templului lui Bel. În cazul celei din urmă, cea mai bună explicație este că aceasta a fost un dar votiv, posibil din partea unui mic locuitor al orașului, cu o ocazie importantă în viața acestuia. În același timp, asemenea statuete, sub forma jucăriilor, în special teracote, sunt depuse în mormintele de copii. La aceste contexte se adaugă și reprezentările aflate pe stelele funerare⁶⁹.

Așadar, putem concluziona că, în plan funerar, ele sunt dovada existenței unei segregări în funcție de vârstă la copii și adolescenți, situație care are la bază o cutumă⁷⁰

⁶⁷ La muzeul din Byrsa se află un mozaic descoperit la Cartagina și datat în secolul al IV-lea p.Chr., care-l înfățișează pe Eros culegând struguri din vie într-un coșuleț, vezi ECKERSLEY 1995, p. 30; într-un alt mozaic descoperit la Ostia este reprezentat un Eros/Cupido aplecându-se peste un coș cu struguri, iar doi Cupidoni asociați cu Dionysos, culeg via folosind un coș, pe un mozaic din basilica lui Junius Bassus; pe unul dintre mozaicurile descoperite la Piazza Armerina din Sicilia și datat în secolul al IV-lea, apar reprezentări ale culesului viei efectuat de către trei Cupidoni; în Siria există o astfel de scenă datată în epocă Constantiniană și descoperită într-o villa; la casa lui Ikarios de la Uthina mozaicul din încăperea 33 are reprezentat culesul viei în coșuri de către mai mulți Cupidoni, la fel și la Casa del Anfiteatro din Augusta Emerita și în băile Curaria Fortunata din Themetra, dar și în casa Silenului de la Thysdrus, alături de casa lui Protomes din Thuburbo Maius, casa procuratorului din Hippo Regius, casa Europei de la Cuicul, sau mozaicuri provenite din diverse puncte de la Caesarea, vezi ECKERSLEY 1995, p. 2–44.

⁶⁸ CAROLL 2018b, p. 235–236.

⁶⁹ MOREHOUSE 2024, p. 97.

⁷⁰ Segregarea pe vârstă vine dintr-o nevoie absolut practică, atât în lumea greacă arhaică (MARIAUD 2012), cât și în societățile elenistică și romană; de asemenea, existența cimitirelor de copii, alături de puținele informații prezente la autorii romani cu privire la primele vârste ale

și care se transmite dinspre societatea elenistică spre cea romană⁷¹. Dacă este să ținem cont de reprezentări, putem afirma și faptul că ele nu pot fi atribuite doar mormintelor de băieți, întrucât nu avem destule dovezi în acest sens. Acesta este, însă, unul dintre aspectele care rămâne de lămurit pe viitor.

Dacă judecăm în termeni de simbolistică funerară, nu trebuie să ne mire prezența lui Eros/Cupido⁷², asociat cu reprezentări ale scoicii lui Venus⁷³ în mormintele de copii de la Tomis, știute fiind valențele psihopompe pe care le au ambele divinități⁷⁴. Așa cum reiese și din articolul de față, mica zeităte alături de Venus *Funeraria*, face parte din categoria celor care conduc sufletele copiilor spre lumea de dincolo⁷⁵.

În aceeași notă, *Cucullatus*⁷⁶ este pus în legătură cu copilăria și cu lumea de dincolo. Este cunoscut faptul că, uneori, demonii și spiritele nopții sunt descrise purtând astfel de veșminte. În apropierea morții, romanii își acopereau capul, la fel întâmplându-se în cazul sacrificiilor sau în timpul ritualului de căsătorie. De asemenea, el este pus și în legătură și cu ritualurile de trecere din timpul copilăriei (așa cum este de exemplu primul tuns al copilului)⁷⁷, dar și din viața de adult și prin urmare îndeplinește mai multe roluri, de la protecția acordată copiilor, la favorizarea și protejarea căsătoriei sau chiar la ritualurile legate de trecerea spre viața de dincolo⁷⁸. La *Aquae*

copilăriei și la ritualurile de trecere, ne conduce cu gândul la o oarecare uniformizare a acestora între secolele I a.Chr și I p.Chr.

⁷¹ A se vedea situațiile de depuneri de astfel de statuete în necropole din Magna Grecia, prezentate mai sus.

⁷² La Tomis, Eros/Cupido este reprezentat împreună cu mama sa prin intermediul a două statuete de marmură aflate în colecția MINAC, cu nr. inv. 35571 și 33591; de altfel, cultul lui Venus la Tomis îl continuă pe cel al Afroditei din epocile anterioare și este atestat și prin fragmentele de statui de marmură sau basoreliefuri cu reprezentarea zeiței, aflate în colecția MINAC și a Institutului de Arheologie din București; dintre acestea remarcăm un basorelief figurat pe o ușă de mormânt datată în secolul IV p.Chr., pe care Venus este redată împreună cu micul zeul al dragostei; de asemenea, pe două sarcofage provenite de aici sunt figurate cochilii, iar imaginea zeiței apare și pe decorul unor amforete din ceramică; Eros apare pe șapte monumente figurate și pe discul a numeroase opaițe descoperite mai ales în contexte funerare, vezi COVACEF 1988–1989; CHERA 1997; ICONOMU 1967 cu bibliografia aferentă și GEORGESCU 2016a; mai trebuie amintită și epigrama funerară care îl pomenește pe Eros/Cupido cel adormit, în context funerar, vezi WYPUSTEK 2014, p. 80.

⁷³ Prezența scoicii pe monumentele funerare este văzută ca un substitut al lui Venus *Funeraria*, vezi TAPAVICKI-ILIC, ANDELKOVIC-GRASAR 2013, p. 67–68.

⁷⁴ Trebuie amintită aici varianta lui Eros/Cupido prezentă în reprezentările funerare cu atribute specifice, sub forma lui Thanatos; cu toate acestea, în cazul acestor teracote nu este vorba despre acest aspect, ci mai degrabă despre o zeităte care aparține atât lumi celor vii cât și lumi celor morți, probabil special reprezentată în această formă, pentru ca cei mici să nu se sperie și să-și păstreze veselia.

⁷⁵ MOREHOUSE 2024, p. 97, 111.

⁷⁶ Prezența la Tomis a lui *Genius Cucullatus/Telesphorus* este destul de rară și are, în general, legătură cu mormintele de copii, o statueta de teracota cu o astfel de reprezentare apare și într-unul dintre mormintele de pe strada Labirint; de asemenea, din apropierea Tomis-ului provine și o statueta de plumb care poate fi încadrată iconografic aici (PETCU, PETCU-LEVEI 2024).

⁷⁷ În unele morminte de epocă elenistică cercetate la Teba, au fost descoperite mici teracote cu reprezentarea unui *Cucullatus* care însoțește un cocoș și care au fost puse în legătură cu ritualul prin care, după primul tuns care se petrecea în jurul vârstei de 3–4 ani, copilul dedica zeilor o șuviță de păr proaspăt tăiată, însoțită de un cocoș și dulciuri, vezi PISANI 2012, p. 379.

⁷⁸ ANTAL 2014, p. 195–196.

Iasae el apare pe un relief votiv împreună cu Aesculapius și Salus, inscripția fiind dedicată zeilor pentru a le mulțumi în urma unei recuperări după boală. Relieful a fost pus în unul dintre templele de aici, în timpul domniei lui Caracalla și refolosit la începutul secolului al IV-lea p.Chr.⁷⁹. Printre puținele exemple de reprezentări ale unui *Cucullatus* în contexte de locuire, este și fresca recent scoasă la lumină în „casa pictorilor la lucru”, din Regio IX de la Pompeii. Conform site-ului orașului roman, fresca a fost descoperită într-un *cubiculum* transformat în birou. Pe unul dintre pereții camerei este pictat un băiețel mic, privit frontal. Acesta are o pelerina cu glugă de culoare roz, specifică lui *Cucullatus* și este așezat în maniera specifică, pe o piatră, având un picior ușor flexat, iar pe celălalt adus ușor cu talpa spre genunchi. În mâna dreaptă ține un ciorchine de strugure, iar în cea stângă ține marginea mantiei în care are, de asemenea, struguri. Lângă el se află un cățel mic și lățos, văzut din semi profil și care se uită spre privitor. Discuțiile cu privire la semnificația frescei sunt multe, deoarece, așa cum se poate vedea și din articolul de față, acest tip de reprezentare este asociat mediului funerar, în marea majoritate a cazurilor. Prin urmare, una dintre explicațiile prezenței ei aici este că poate înfățișa pe fiul mort al proprietarilor casei sau imaginea unui decedat foarte apropiat de familia respectivă⁸⁰.

Dacă ne gândim și la legătura dintre cei doi, atunci putem spune că asocierea dintre *Cucullatus* și Eros/Cupido este una obișnuită, cel puțin pentru mediul funerar. Un exemplu cunoscut este asocierea unei statuete cu reprezentarea unui *Cucullatus*, cu o statueta pe care este redată imaginea a doi amorași situați într-o scenă împreună cu câini. Ambele piese sunt lucrate din ambră și fac parte din inventarul funerar feminin al sarcofagului descoperit în 1887 la Vetralla (Viterbo), datat în a doua jumătate a secolului al II-lea p.Chr. și care este pus în legătură cu o componentă socială greco-orientală⁸¹.

Așa cum se observă, discuțiile legate de numeroasele zeități cu care astfel de reprezentări au fost puse în legătură sunt multe și nu credem că se vor epuiza în viitorul apropiat. Avem însă credința că cel puțin în cazul nostru, prezența lor ar trebui legată de ritualurile de trecere ale copilăriei mici, mai degrabă decât de cultul unor zei.

O altă concluzie a cercetării de față este și faptul că originea acestui ritual la Tomis și prezența acestui tip iconografic reprezentat pe jucăriile depuse în mormintele de copii din secolul al II-lea, este un rezultat al stăpânirii romane, cel puțin pentru datele pe care le avem până în prezent. Însă trebuie să menționăm și faptul că la Atena, între secolele I–III p.Chr., folosirea acestor simboluri a fost pusă în legătură, datorită epigrafiei, cu o emigrație din Milet și cu o reîntoarcere la un imaginar iconografic preroman, chiar cu o formă de patriotism local grecesc, (iertată să ne fie folosirea unui termen modern pentru a descrie această situație⁸²). Nu știm dacă așa stau lucrurile și la Tomis, dar credem că trebuie luat în considerare și faptul că orașul se considera probabil un oraș grecesc, chiar și în secolul al II-lea p.Chr.

Prin urmare mai trebuie subliniată încă o ipoteză de lucru. Având în vedere

⁷⁹ KUŠAN ŠPALJ 2017, p. 271–272.

⁸⁰ Vezi site-ul oficial al orașului antic Pompeii cu privire la descoperirea frescei din 2023, <https://Pompeiiisites.org/en/comunicati/Pompeiii-insula-house-of-thechaste-lovers/>.

⁸¹ BEDINI 1995, p. 89–98.

⁸² MOREHOUSE 2024, p. 113–114.

și faptul că strugurii și păsările se pot lega și de festivalul *Anthesteria*⁸³, precum și de ritualul de trecere al copilăriei, care presupunea faptul că copiii mai mari de trei ani împreună cu vasele de vin și casa erau decorate cu flori și li se dădea acestora să guste noul vin⁸⁴, din vase speciale. Cu această ocazie, fiecare copil avea cănița lui, decorată de multe ori sub formă de pasăre. Prin urmare suntem de părere că prezența acestor teracote/jucării în morminte, poate indica și copii morți în preajma acestui ritual, care nu au putut participa la acesta sau au murit imediat după și care nu vor trece în următoarea etapă spre viața de adult⁸⁵. De asemenea, în acord cu credința antică, care specifică și faptul că în timpul acestui festival sufletele morților se întorc acasă, dacă nu sunt împăcați sau au avut o moarte violentă înainte de vreme, există posibilitatea ca aceste jucării să fie depuse în mormânt pentru a-i oferi sufletului copilului o cale de a fi împăcat, astfel ca el să nu se întoarcă și să-și neliniștească familia. În aceeași ordine de idei, depunerea ca ofrande a unor astfel de statuete în

⁸³ Anthesteriile (*Ἀνθεστῆρια*-sărbătoarea florilor) reprezintă cea mai veche dintre sărbătorile dionysiace, fiind celebrată la Atena și în lumea ioniană în cinstea lui Dionysos și a morților, ea fiind considerată destul de importantă încât să aibă numele lunii *Ἀνθεστηριών*; *Anthesteria* era celebrată atât la Milet cât și în citoriile sale pontice; sărbătorile se desfășurau la Atena între 11 și 13 ale lunii *Anthesterion* (februarie/martie), la Cyzic (colonie milesiană) sărbătoarea Anthesteriilor avea loc pe durata a două zile, între 12 și 13 ale lunii, iar la Milet-prin analogie cu datele de desfășurare a sărbătorii în colonia sa, Cyzic, Anthesteriile erau celebrate tot în 12 și 13 ale lunii *Anthesterion*; prin definiție, ea era o sărbătoare a renașterii naturii și a vinului fermentat și marca finalul iernii și venirea primăverii; în prima zi se derula ceremonia deschiderii urcioarelor în care fermenta vinul din toamna trecută (*πιθογυῖα*) și care urma să-i fie oferit lui Dionysos; a doua zi, denumită „ziua pocalelor” (*Χοῆς*), simboliza intrarea solemnă a zeului în cetate; acest moment era marcat la Atena prin celebrarea nunții sacre a acestuia cu soția arhontelui-rege, aceasta din urmă personificând cetatea; sărbătoarea pocalelor” se desfășura într-o atmosferă de doliu, ziua era calificată drept *μιαρὰ ἡμέρα* (zi impură), în care sanctuarele sunt închise, liniștea este impusă comensalilor, iar vinul nu este luat dintr-un vas comun; în cea de a treia zi a Anthesteriilor se desfășura „sărbătoarea oalelor” (*Χύτραι*), numită astfel după oalele utilizate pentru pregătirea legumelor ce urma să-i fie aduse drept ofrandă lui Hermes Chthonianul și lui Dionysos; ziua oalelor comemora epoca mitică în care oamenii care au supraviețuit popoului au instaurat acest ritual în onoarea celor dispăruți; în mod simbolic, supraviețuitorii își onorau morții sacrificându-i lui Hermes un vas cu diferite grăunțe; această ultimă zi avea un caracter funebru și riturile efectuate erau puse în legătură cu cultul morților, când li se aduceau ofrande din grâu și din legume fierte în oale mari atât lui Hermes cât și sufletelor celor morți; exista și credința că în timpul celei de a treia zile a Anthesteriilor, spiritele morților reveneau pe pământ și era absolut necesar să se ia măsuri de protecție; astfel ziua oalelor (*Chytrai*) era declarată *μιαρὰ ἡμέρα* (zi impură), iar templele erau închise toată ziua, căci spiritele morților (*Keres*) se aflau în cetate, după cum menționează și strigătul ritual final: *Θύραζε Κήρες οὐκέτ' Ἀνθεστῆρια-Ιεσῖσι ἀφαρῆ, Keres, Anthesteriile s-au terminat*; în același timp, sărbătoarea Chytrelor reprezenta comemorarea uciderii lui Dionysos Zagreus de către titani; prin urmare, *Anthesteria* marchează începutul primăverii; primele două zile ale sărbătorii erau consacrate și unei celebrări rituale a primăverii, având în centru ritualul deschiderii urcioarelor și celebrarea sosirii lui Dionysos în cetate, vezi FERARU 2016, p. 134–138.

⁸⁴ ROBERTSON 1993.

⁸⁵ Vezi ARISTODEMOU 2021, p. 33, cu toată bibliografia aferentă; desigur că în lipsa oaselor, care nu se mai păstrează pentru a fi date spre analiză, este greu să faci supoziții care anume era vârsta acestor copii la momentul decesului; dacă speculăm pe baza bibliografiei, atunci o astfel de statueta cu imaginea lui Harpocrate a fost depusă în mormântul unei fetițe de 5–7 ani, vezi NENNA 2012, p. 280; de asemenea, luând în considerare dimensiunile firidei lui M 20/2023 și a gropii lui M 7/2024 cercetate în necropolele Tomis-ului, putem presupune că defuncții aveau 1–1,15 m; dacă ținem cont de raportul greutate/vârstă, atunci avem de-a face cu copii de 1, cel mult 5 ani.

temple, la vârste mai mari, ar putea însemna depășirea acestei etape și pregătirea pentru viața de adult sau trecerea la viața de adult⁸⁶. Încă o dovadă în sprijinul legăturii dintre teracote, festival și ritual de trecere este reprezentată de zeitățile alese⁸⁷. Amândouă au legătură cu sărbătoarea menționată. Eros/Cupido face parte din corțegiul vesel al soției pământene a zeului Dionysos. Cea de-a doua, *Cucullatus*, era și el folosit în cunoștința de cauză, deoarece știm că sărbătoarea este în egală măsură și una a pomenirii morților, cel puțin în ziua a treia.

Problema care rămâne deschisă este dacă la Tomis se sărbătorea *Anthesteria*, ca legătură între sărbătoarea grecească și ritualul de trecere prezent în mormintele de epoca romană. Răspunsul nu este unul ușor, datorită puținelor informații pe care le avem cu privire la acest aspect.

Celebrarea Anthesteriilor este dedusă, mai ales pe baza inscripțiilor și a izvoarelor literare, la Gorgippia, Pantikapaion, Olbia, Tyras, Istros, Odessos, Apollonia Pontica și Sinope. Prin urmare, pe țărmul Mării Negre și chiar în apropierea Tomis-ului, sărbătoarea este prezentă, atât pe baza atestării lunii Ἀνθεστηριών (februarie/martie) în calendarele acestor cetăți, cât și a antroponimului Ἀνθεστηρίος. Cea mai veche atestare a sărbătorii este cea de la Olbia, așa cum indică atestarea lunii *Anthesterion* într-o inscripție votivă, care datează din 450 a.Chr. La acesta se adaugă și un graffito descoperit la Olbia și care ne furnizează o atestare directă a „sărbătorii oalelor” (Χύτραι), celebrată în a treia zi a Anthesteriilor.

În ceea ce privește data calendaristică, izvoarele epigrafice permit stabilirea unei concordanțe între Milet și coloniile sale de pe coasta de vest a Pontului Euxin. Sărbătoarea era celebrată între 12 și 13 ale lunii Anthesterion la Milet și probabil la Istros; unde prima zi coincidea și cu celebrarea zilei eponime (ἡμέρα ἐπώνυμος)⁸⁸.

Concluzionând, am putea spune că, așa cum se poate observa din cele prezentate mai sus, ritualurile de trecere pentru copii erau guvernate în Antichitate de reguli complexe, unele dintre acestea devenind cutume consfințite mai apoi de legislație. Doliul și ritualul de înmormântare pentru copiii foarte mici, nou născuți (0–28 de zile), sugari (1 lună–2 ani) și copiilor mici până la adulți tineri (2–12 ani), erau minimale⁸⁹, datorită ritmului ridicat în care moartea survenea pentru această cate-

⁸⁶ MOREHOUSE 2024, p. 124; mai există o explicație folosită de către literatura de specialitate și anume faptul că prezența acestor statuete în temple prefătează activitatea divinatorie a copiilor mici, știut fiind că copiii de până la trei ani hrăneau păsările din templu, care urmau să fie folosite la divinație; în opinia noastră această explicație poate sta în picioare doar pentru prezența în temple și nu pentru prezența în morminte a unor astfel de statuete și, de asemenea, nu explică prezența altor animale ca și companioni.

⁸⁷ Sunt alese în mod anumit zornăitorile, pentru că ele trebuiau să distragă sufletul, dacă acesta s-ar trezi din somnul morții; această situație reflectă și legenda lui Dionysos Zagreus, care, copil fiind, a fost distras de către titani cu jucării, fiind prins, omorât, tăiat în bucăți și gătit, totul pentru a renaște sub forma cunoscută; prin urmare, depunerea acestor jucării poate avea și o altă semnificație mai profundă decât distragerea sufletului neliniștit și menținerea lui în mormânt și anume depunerea de astfel de jucării poate fi o dovadă a credinței că acel copil va renaște la fel ca și Zagreus, vezi LEVANIUK 2007, cu bibliografia aferentă.

⁸⁸ FERARU 2016, p. 135–136.

⁸⁹ Legislația imperială ne spune că, copiii mai mici de trei ani nu aveau parte de un ritual de trecere oficial, fiind îngropați și plânși în mod informal, iar cei sub un an nu aveau parte nici măcar de atât (ULPIAN, FIRA 2, 536; PAULUS, *Sententiae ad Filium*, 1.21.13), întărind informațiile oferite de către Plutarch care amintește și el că acești copii aveau parte de un ritual funerar deosebit

gorie de vârstă. Prin urmare, unul dintre cele mai importante praguri, după naștere și obținerea numelui, este ritualul de la trei ani, cu care se poate lega și depunerea acestor jucării în cadrul ritualul de înmormântare. Astfel de elemente de inventar funerar erau considerate ca necesare, deoarece exista credința că moartea copilului foarte mic este, pe lângă suferința pe care o aduce și un pericol social. Copii mici nu pot fi integrați societății celor morți, iar neîndeplinirea ritualurilor de trecere avea potențialul de a crea suflete furioase, care nu pot trece pe deplin la formele diferite ale lumii de dincolo și prin urmare sunt condamnate să trăiască veșnic între cele două lumi, în întuneric și plânset⁹⁰. Îndeplinirea acestor ritualuri, chiar și parțial, post-mortem, avea scopul de a împăca sufletul copilului și de al integra pe acesta în lumea de dincolo, prin depunerea unor jucării și prin săvârșirea post-mortem a ritualurilor de trecere din copilăria mică⁹¹. Somnul lui Eros avea menirea de al face pe defunct să uite toate frumusețile lumii celor vii, pentru a avea parte de o formă umană de moarte. Cu alte cuvinte, cei rămași în urmă încercau să-i ofere accesul spre uitare, pentru a nu fi condamnat să trăiască între lumi, sau cu o definiție mai modernă, să nu rămână blocat veșnic în *Limbus*.

Prin urmare, motivul depunerii în mormânt al acestor teracote este cel universal valabil pentru jucării și anume rolul lor de ofrandă funerară, datorită neatingerii pragului maturității, când unul dintre ritualurile de trecere prevedea depunerea acestora pe altarele zeilor⁹².

Faptul că acest ritual cu rădăcini foarte vechi se petrece în timpul stăpânirii romane, demonstrează o dată în plus adaptabilitatea, dar și filtrarea acestuia prin

(PLUTARH, *Moralia*, 45, *Consolatio ad uxorem*, 2,8,10); Plutarh atribuie lui Numa Pompilius regularizarea doliului pentru copii, atunci când spune că acesta nu a purtat doliu după un copil mai mic de trei ani, iar pentru cei care depășesc acest prag va purta doliu atâtea luni câți ani au avut aceștia, însă fără a depăși 10 luni (PLUTARH, *Numa Pompilius*, XII, 3); Cicero afirma și el că pentru un sugar nu trebuie să se plângă, iar pierderea trebuie suportată cu stoicism (CICERO, *Tusculanae*, I, 39); toate aceste informații nu înseamnă că micuții nu erau plânși sau îngropați așa cum se cuvine în cele mai multe cazuri; dimpotrivă, de ei se avea mare grijă și se investea atât cât permitea situația materială și socială a familiei (vezi CAROLL 2018a, p. 156), dar mortalitatea ridicată (1 din 4 copii moare în primul an, iar unul din doi ajungea la maturitate) a obligat societatea să adopte o așa numită strategie de doliu și astfel, tratamentul funerar al sugarului comportă manifestări specifice; de asemenea, comemorarea, un aspect foarte important pentru societatea romană, pentru copii mici se făcea în cadrul doliului privat, în funcție de posibilitățile familiei, însă în forme specifice, diferite de doliul oficial, vezi CAROLL 2018a, p. 208–231; aceasta ar putea fi explicația la faptul că partea de comemorare a mortului lipsește cu desăvârșire pentru copii, conform unor izvoare juridice și literare (PLUTARH, *Consolatio ad uxorem*, 11).

⁹⁰ Vezi pasajul din VERGILIUS, *Eneida* 6, 426–429, în care se vorbește despre faptul că în călătoria sa în lumea de dincolo, Enea aude plânsete și suspine, acestea fiind identificate cu vocile copiilor mici, morți înainte de vreme și care rămân blocate alături de sinucigași și de cei condamnați; primii sunt însă cei mai demni de milă, deoarece sunt condamnați pe vecie la o existență marginală la porțile infernului, fiind nevinovați (vezi CAROLL 2011, p. 99); conceptul de suflet neîmplinit a fost preluat și transformat în suflet rătăcitor de către primii creștini, vezi TERTULLIAN, *De Anima*, 56; furia acestor spirite este vizibilă chiar și în inscripțiile funerare, unde despre o tânără mamă moartă la naștere se spune că a fost răpită de furia micului suflet pe care nu a reușit să-l aducă la viață, vezi CAROLL 2018a, p. 5.

⁹¹ BAILLS-TALBI, DASEN 2008, p. 595–596.

⁹² Vezi CAROLL 2018b, p. 32.

spiritualitatea romană⁹³. Cu toate acestea, astfel de depuneri sunt foarte rare, ceea ce demonstrează, credem noi, că această practică nu este doar o convenție funerară. Ea poate fi considerată oglinda unui ritual de trecere complex, care ține atât de viața de zi cu zi, fiind încadrată în același timp și unui ritual funerar ca aspect al doliului particular, care nu are a face cu cutumele și legislația doliului oficial.

De asemenea, remarcăm și faptul că în toate situațiile de la Tomis (**Fig. 2**), copilul nostru este reprezentat fie nud, fie cu un acoperământ pentru cap sau o *paenulla* purtată direct pe piele. Având în vedere faptul că în cele mai multe cazuri, inclusiv în reprezentările copiilor foarte mici, aceștia sunt redați îmbrăcați⁹⁴, credem că în toate cazurile de la Tomis avem de-a face cu reprezentarea copilului divin în diverse forme, înfățișat în nuditatea perfectă asociată zeilor⁹⁵.

O ultimă concluzie se leagă de locul de producere al acestor teracote. Cu toate că Mihai Gramatopol atrăgea atenția încă din 1969 că la Callatis avem teracote provenite de la Myrina⁹⁶, nu credem că acesta este cazul celor cinci statuete de la Tomis. Așa cum se admite deja, Tomis este unul dintre producătorii locali de produse din ceramică, fiind identificate, prin producție sau chiar prin descoperirea locației, o parte dintre atelierele care funcționau aici⁹⁷. Deși nu s-a pus problema funcționării unui atelier de teracote, credem că producția de teracotă putea fi cu ușurință adăugată unui atelier specializat pe alte tipuri ceramice. Având în vedere pasta și degresantul format din mică și granule de calcar, credem că piesele au fost lucrate în ateliere provinciale locale, poate chiar la Tomis⁹⁸. Din păcate, în lipsa unei analize a pastei, atribuirea teracotelor la un atelier tomitan rămâne deocamdată cu semnul întrebării.

⁹³ Atât în Dacia cât și în Moesia Inferior există reprezentări pe monumente funerare ale acestui tip. Nu menționăm Dacia pentru că nu face obiectul discuției de față, însă se cuvine să amintim descoperirea unui asemenea monument funerar la Adamclisi (piesa este nepublicată, informație amabilă Ioana Mureșan, căreia îi mulțumim pe această cale); de asemenea, pe un monument funerar de la Tomis, defuncta așezată pe *kline* ține în brațe un mic cățeluș, vezi BĂLTĂC, ȘTIRBULESCU, ȘTEFAN 2015, p. 213, nr. cat. 223.

⁹⁴ Vezi CAROLL 2012, cu bibliografia aferentă.

⁹⁵ La aceeași concluzie ajunge și G. Aristodemou care vede chiar o reprezentare a muritorilor sub forma copilului divin, pentru a depista o asociere a acestuia cu cultul dionisiac, vezi ARISTODEMOU 2021, p. 37–39.

⁹⁶ GRAMATOPOL, CRĂCIUNESCU 2008, p. 70–71.

⁹⁷ BUZOIANU, BĂRBULESCU 2012, p. 97–98; GEORGESCU 2016a; GEORGESCU 2016b.

⁹⁸ În 1969 Vasile Canarache prezenta câteva tipare cu reprezentări care pot aparține unor astfel de statuete, descoperite la Olbia (CANARACHE 1969, p. 19). Astfel trebuie luată în calcul și ipoteza unui atelier pontic.

CATALOG

1. Teracotă cu reprezentare antropomorfă (Fig. 3).

Context de descoperire: cercetare arheologică preventivă 1976, pe strada Decebal, la Școala Generală nr. 28 „Dan Barbilian”, mormânt de înmormântare;

Stare de conservare: fragmentară, se păstrează partea inferioară până la piept; rulat;

Pastă: statueta găsită pe strada Decebal este lucrată într-o pastă omogenă, de culoare cărămizie (2,5YR5/8), fină, cu degresant fin cu mică și granule de calcar de alb;

Tehnică: modelare în tipar, lipire;

Dimensiuni: H⁹⁹–90 mm; H_s¹⁰⁰–28 mm; l¹⁰¹–66 mm; D_b¹⁰²–68x40 mm; G–2,5 mm.

Descriere: piesă păstrată fragmentar, lipsește capul; copilul este așezat, picioarele sunt aranjate în modul caracteristic, ușor flexate iar unul dintre ele este îndoit; cu mâna dreaptă ocrotește o pasăre (gâscă?), iar cu stânga ridicată la piept ține un coș cu fructe; pe umeri se mai poate observa un drapaj de la un acoperământ de cap;

Datare: secolul al II-lea p.Chr.;

Loc de păstrare: MINAC, nr. inv. 12837;

Bibliografie: inedită.

2. Teracotă cu reprezentare antropomorfă (Fig. 4).

Context de descoperire: cercetare arheologică preventivă Spitalul Județean Constanța, Clinica Mama și copilul, 2024, M 7, mormânt de înmormântare;

Stare de conservare: piesă întregă;

Pastă: statueta este lucrată dintr-o pastă semifină omogenă, de culoare cărămizie (2,5YR5/8), cu degresant mică și granule de calcar de alb;

Tehnică: modelare în tipar, lipire;

Dimensiuni: H–122 mm; H_s–24 mm; l–70 mm; D_b–70 × 58 mm; G–2,5 mm

Descriere: copilul este așezat, picioarele sunt aranjate în modul caracteristic, ușor flexate iar unul dintre ele este îndoit, cu mâna dreaptă ocrotește o pasăre (gâscă), iar în stânga ridicată la piept ține un coș cu fructe (struguri și mere); micul trup este reprezentat nud, cu excepția unui acoperământ de cap care acoperă părul și se drapază pe umeri; trăsăturile faciale sunt redată cu grijă, părul încadrează fața în bucle groase cu cârlioniți rotunjiți și formează un *cirrus* elegant pe creștet, fiind acoperit cu o stofă subțire;

Datare: secolul al II-lea p.Chr.;

Loc de păstrare: MINAC, fni/M 7, Spitalul Județean Constanta, 10.09.2024;

Bibliografie: inedită.

3. Teracotă cu reprezentare antropomorfă (Fig. 7).

Context de descoperire: cercetare de salvare din 1986 în zona Școlii Generale nr. 34, M 2;

Stare de conservare: exemplar întreg; rulat, ciobită;

⁹⁹ Înălțime.

¹⁰⁰ Înălțime soclu.

¹⁰¹ Lățime maximă.

¹⁰² Dimensiuni bază.

Pastă: statueta este lucrată într-o pastă omogenă, de culoare cărămizie (2,5YR5/6), fină, cu degresant fin cu mică și granule de calcar de alb;

Tehnică: modelare în tipar, lipire;

Dimensiuni: H=52 mm; L¹⁰³=117 mm; l=74 mm; D_p¹⁰⁴=85 × 38 mm; l_d=7 × 3 mm;

Descriere: statueta goală pe dinăuntru, de formă dreptunghiulară, mai păstrează încă biluțele în interior; reprezentarea are atribute simple, este vorba despre un copil-aș drăgălaș și grăsuț reprezentat nud; acesta se odihnește pe un fel de saltea al cărei drapaj se aranjează sub corpul lui; în mâna dreaptă are un fruct rotund, probabil un măr sau o rodie, în timp ce mâna dreaptă odihnește pe piciorul ușor îndoit sub el, trădând un somn adânc; trăsăturile feței sunt redată rudimentar; părul este reprezentat sub forma unui inel de bucle rotunjite și ordonate care îi înconjoară fața;

Datare: secolul I a.Chr.-începutul secolului al II-lea p.Chr.;

Loc de păstrare: MINAC, nr. inv. 33926;

Bibliografie: COVACEF 2012, nr. cat. 299; SODOLEANU 2024.

4. Teracotă cu reprezentarea lui *Cucullatus* (Fig. 8).

Context de descoperire: achiziție anterioară anului 1965 de la consignația București;

Stare de conservare: exemplar întreg; rulat, prezintă crăpături pe linia de lipire;

Pastă: pastă bej (2,5YR5/4), semifină, neomogenă, cu degresant din granule de calcar și mică de dimensiuni medii; netezită;

Tehnică: modelare în tipar, lipire;

Dimensiuni: H=150 mm; H_s=21 mm; l=78 mm; D_b=86 × 41 mm; G=4 mm;

Descriere: teracota prezintă reprezentarea unui *Cucullatus*, așezat pe un postament pătrat, privit din față; piciorul stâng este flexat, iar dreptul este ușor îndoit sub acesta; pe cap și pe umeri poartă *paenulla cucullata*, drapată pe umărul drept și care îi lasă umărul și brațul stâng libere pentru a ține pasărea, iar în dreapta ține ciorchinele de struguri; trăsăturile feței sunt foarte schematizate, bretonul care îi iese de sub gluga ascuțită este schițat prin redarea șuvițelor; pelerina face pliuri în jurul gâtului și pe piept și îi acoperă întreg spatele, restul corpului fiind redat nud; teracota este goală pe interior;

Datare: secolele II-III p.Chr.;

Loc de păstrare: MINAC, nr. inv. 1093;

Bibliografie: inedită.

5. Teracotă cu reprezentarea lui *Eros/Cupido* (Fig. 9).

Context de descoperire: cercetare arheologică preventivă din anul 2023, strada Labirint la nr. 2A, mormânt de inhumație M 20;

Stare de conservare: exemplar întreg; rulat;

Pastă: pastă de culoare cărămizie spre bej (2,5YR5/6), semifină, omogenă cu impurități mici, bine frământată;

Tehnică: modelare în tipar, lipire;

Dimensiuni: H=112 mm; H_s=30 mm; l=73 mm; D_b=64x41 mm; D_a¹⁰⁵=5 mm;

¹⁰³ Lungime.

¹⁰⁴ Dimensiuni personaj.

¹⁰⁵ Dimensiuni gaură de aerisire.

Descriere: jucăria poartă reprezentarea unui Eros/Cupido, înfățișat așezat pe o stâncă; personajul este redat sub forma unui copilăș drăgălaș și grăsuț privit din față, cu genunchiul drept ușor flexat în față, iar piciorul stâng adus lângă de bazin și aproape introdus sub celălalt; corpul mic și îndesat este redat nud cu zona pieptului reliefată, cu aripile strânse pe spate și vizibile deasupra umerilor; în mâna dreaptă, micul zeu ține un cocoș care are clar definită creasta și coada și prin urmare nu poate fi confundat cu o altă pasăre, iar în mâna stângă adusă pe piept ține un ciorchine de strugure, redat clar printr-o aglomerație de boboțe, aproape rotundă ca formă; ambele mâini au degete bine redat; gâtul nu se distinge, capul are trăsăturile clar schițate cu o față rotundă, ochi ușor alungiți, gură cu buze cărnoase și nas drept și ușor turtit; părul este redat sub forma unor cârlionți care încadrează fața, pe vârful capului avem un *cirrus* din șuvițe de păr.

Datare: secolul al II-lea p.Chr.

Loc de păstrare: MINAC, fmi. Str. Labirint 2A/2023.

Bibliografie: inedită.

BIBLIOGRAFIE

ACHIM 2012 – I. Achim, *Early Roman and Late Roman child graves in Dobrudja (Romania). Preliminary considerations*, în: R. Kogălniceanu, R.-C. Curcă, M. Gligor, S. Stratton (eds.) *Homines, Funera, Astra: Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology*. 5–8 June 2011, 1 Decembrie 1918 University (Alba Iulia, Romania), BAR International Series 2410, Oxford, 2012, p. 183–195.

ALEXANDRESCU-VIANU 1970 – M. Alexandrescu-Vianu, *Les sarcophages romains de Dobrudja*, Revue des études sud-est Européennes 8 (1970), p. 269–318.

ALEXANDRESCU-VIANU 2000 – M. Alexandrescu-Vianu, *Cronologia și tipologia teracotelor arhaice descoperite la Histria, Pontica 33–34 (2000)*, p. 199–210.

ANDRIȚOIU 2006 – I. Andrițoiu, *Necropolele Miciei*, Timișoara, 2016.

ANGHEL 2022 – D. Anghel, *A terracotta depicting a new-born discovered at Apulum*, în: S. Mustață, V. A. Lăzărescu, V. Bârcă, V. Rusu-Bolindeț, D. Matei, FABER. *Studies in Honour of Sorin Cociș at his 65th Anniversary*, Cluj-Napoca, 2022, p. 451–466.

ANGHEL et alii 2011 – D. Anghel, R. Ota, G. Bounegru, I. Lascu, *Coroplastica, medalioane și tipare ceramice din colecțiile Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia*, Alba Iulia 2011.

ANGHEL, HAR, URSU 2014 – D. Anghel, N. Har, M. Ursu, *Considerații cu privire la producerea figurinelor din ceramică în cadrul officinelor romane de la Apulum*, Terra Sebus 6 (2014), p. 259–279.

ANTAL 2014 – A. Antal, *A God of Convalescence. Telesphorus/Genius Cucullatus in Roman Dacia*, Acta Musei Napocensis 51/1 (2014), p. 195–206.

ANTAL 2018 – A. Antal, 212. *Child figurine*, în: V. Rusu-Bolindeț, O. Botiș (ed.), *The supply of ceramic goods in Dacia and Lower Moesia: Imports and local developments. Exhibition catalogue*, Cluj-Napoca, 2018, p. 85.

APARASCHIVEI et alii 2012 – D. Aparaschivei, M. Iacob, A. D. Soficaru, D. Paraschiv, *Aspects of Everyday Life in Scythia Minor Reflected in Some Funerary Discoveries from Ibida (Slava Rusă, Tulcea County)*, în: R. Kogălniceanu, R.-C. Curcă, M. Gligor, S. Stratton (eds.), *Homines, Funera, Astra: Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology*. 5–8 June 2011, 1 Decembrie 1918 University (Alba Iulia, Romania), BAR International Series 2410, Oxford, 2012, p. 169–182.

APARASCHIVEI 2014 – D. Aparaschivei, *Trecerea de la copilărie la maturitate și rolul căsătoriei în nord-estul provinciei romane Moesia Inferior (Scythia Minor)*, ArhMold 37 (2014), p. 63–72.

APARASCHIVEI 2016 – D. Aparaschivei, *Considerations concerning the child's place in the Roman society between the Danube and the Black Sea*, în: A. Panaite, R. Cîrjan, C. Căpiță (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in honor of professor Alexandru Barnea*, Brăila, 2016, p. 75–83.

ARISTODEMOU 2021 – G. Aristodemou, *Eros figures in the iconography of death. some notes on funerary monuments from Macedonia during the Roman Period*, EIKÓN/IMAGO 10 (2021), p. 25–42.

AUGE, LINANT DE BELLEFONDS 1986 – C. Auge, P. Linant de Bellefonds, *Eros (In Peripheria Orientali)*, în: LIMC III/1 *Atherion-Eros/Amor, Cupido*, Zürich-München, 1986, p. 942–952.

BABEȘ 1988 – M. Babeș, *Descoperirile funerare și semnificația lor în contextul culturii geto-dace clasice*, SCIV 39/1 (1988), p. 3–32.

BAILLS-TALBI, DASEN 2008 – N. Baills-Talbi, V. Dasen, *Rites funéraires et pratiques magiques*, în: F. Gusi i Jener, S. Muriel, C. R. Olaria Puyoles (eds.), *Nasciturus, infans, puerulus vobis mater terra: la muerte en la infancia*, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, 2008, p. 595–618.

BARBU 1971 – V. Barbu, *Din necropolele Tomisului. I. Tipuri de morminte din epoca romană*, SCIVA 22/1 (1971), p. 47–68.

BARBU 1977 – V. Barbu, *Necropole de epocă romană în orașele Pontului Stîng; caracteristici tipologice*, Pontica 10 (1977), p. 203–214.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2007–2008 – A. Bâltac, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum)*, jud. Constanța (I), Cercetări Arheologice 14–15 (2007–2008), p. 167–202.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2010 – A. Bâltac, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum)*, jud. Constanța (II), Cercetări Arheologice 17 (2010), p. 55–62.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2017 – A. Bâltac, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă romană de la Ostrov (Durostorum)*, jud. Constanța (III), Cercetări arheologice 24 (2017), p. 151–186.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2019 – A. Bâltac, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (Durostorum)*, județul Constanța (IV), Pontica 52, Supplementum IV (2019), p. 353–377.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2020 – A. Bâltac, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (Durostorum)*, județul Constanța (V), Pontica 53 (2020), p. 209–215.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU 2022 – A. Bâltac, C. Știrbulescu, *Teracote din așezarea civilă de la Ostrov (Durostorum)*, județul Constanța (VI), Pontica 55 (2022), p. 221–280.

BÂLTÂC, ȘTIRBULESCU, ȘTEFAN 2015 – A. Bâltac, C. Știrbulescu, A. Ștefan, *Catalogul colecției Lapidarium. I. Piese Greco-Romane*, București, 2015.

BÂRLĂDEANU, ZAVATIN 1977 – E. Bârlădeanu, Zavatin, *În legătură cu o necropolă de epocă romană timpurie la Callatis*, Pontica 10 (1977), p. 127–152.

BÂRLĂDEANU-ZAVATIN 1985 – E. Bârlădeanu-Zavatin, *Statuete de teracotă dintr-un complex funerar descoperit la Callatis*, Pontica 18 (1985), p. 85–98.

BEDINI 1995 – A. Bedini, *Mistero di una fanciulla. Ori e gioielli della Roma di Marco Aurelio da una nuova scoperta archeologica*, Rome, 1995.

BENEA, ȘCHIOPU 1974 – D. Benea, A. Șchiopu, *Un mormînt gnostic de la Dierna*, Acta Musei Napocensis 11 (1974), p. 115–141.

BERCIU 1981 – D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981.

BERCIU 1983 – D. Berciu, *Morminte de înhumăție la Ocnița-Buridava*, Thraco-Dacica 4/1–2 (1983), p. 32–38.

BUCOVALĂ 1968 – M. Bucovală, *Noi morminte de epocă romană timpurie la Tomis*, Pontica 1 (1968), p. 269–306.

BOLOG 2016 – A. Bolog, *Necropola romană de la Apulum, Dealul Furcilor-Podei (campaniile 2008–2012)*, Teză de doctorat (mss.), Universitatea Babeș Bolyai, Cluj-Napoca, 2016.

BONDOC 2005 – D. Bondoc, *Tipare și figurine ceramice romane. Muzeul Romanașului Cara-cal (Figurine ceramice romane de la Romula)*, Craiova, 2005.

BOUNEGRU 2017 – G. V. Bounegru, *The northeern necropolis of Apulum „Ambulance Station” 1981–1985. Necropola nordică de la Apulum „Stația de salvare” 1981–1985*, Cluj-Napoca, 2017.

BOUNEGRU, VARGA 2017 – G. V. Bounegru, R. Varga, *Toy fragments discovered in northern vicus of Războieni-Cetate (Alba County)*, JAJA 4/1 (2017), p. 47–51.

BUCOVALĂ, PAȘCA 1988–1989 – M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis*, Pontica 21–22 (1988–1989), p. 123–161.

BUZIOIANU, BĂRBULESCU 2012 – L. Buzoianu, M. Bărbulescu, *Tomis. Comentariu istoric și arheologic*, Constanța, 2012.

CANARACHE 1961 – V. Canarache, *Muzeul de arheologie Constanța*, Constanța, 1961.

CANARACHE 1969 – V. Canarache, *Măști și figurine. Tanagra din atelierele de la Callatis-Mangalia*, Constanța, 1969.

CAROLL 2011 – M. Carroll, *Infant Death and Burial in Roman Italy*, *Journal of Roman Archaeology* 24 (2011), p. 99–120.

CAROLL 2012 – M. Carroll, *The Roman Child Clothed in Death*, în: M. Carroll, J. P. Wild (ed.), *Dressing the Dead in Classical Antiquity*, Amberley, 2012, p. 134–147.

CAROLL 2018a – M. Carroll, *Archaeological and epigraphic evidence for infancy in the Roman World*, în: S. Crawford, G. Shepherd, D. M. Hadley (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Childhood*, Oxford, 2018.

CAROLL 2018ab – M. Carroll, *Infancy and earliest childhood in the Roman world*, Oxford, 2018.

CASTIGLIONE 2020 – M. Castiglione, *Pleasure before duty: Playing and studying in the cultic context of Kharayeb*, *Pallas* 114 (2020), p. 97–126.

CHELUȚĂ-GEORGESCU 1977 – N. Cheluță-Georgescu, *Contribuții la topografia Tomisului în sec. VI e.n.*, Pontica 10 (1977), p. 253–260.

CHERA 1997 – C. Chera, *Reprezentări mitologice în inventarele funerare din Tomis (sec. I–IV d.Chr.)*, Pontica 30 (1997), p. 217–236.

CHERA-MĂRGINEANU 1978 – C. Chera-Mărgineanu, *Un mormânt de epocă romană descoperit pe raza comunei Ostrov*, Pontica 11 (1978), p. 137–141.

CICERO, *Tusculanes – Cicero, Tusculan Disputations*, trans. J. E. King, Loeb Classical Library 141, Cambridge, 1927.

COMȘA 1972 – E. Comșa, *Contribuție la riturile funerare din secolele II–I î.e.n., din sud-estul Olteniei (Mormintele de la Orlea)*, *Apulum* 10 (1975), p. 65–78.

COVACEF 1988–1989 – Z. Covacef, *Câteva considerații privind cultul zeiței Venus la Tomis*, Pontica 21–22 (1988–1989), p. 319–325.

COVACEF 2012 – Z. Covacef, *Fișa 299. Copil dormind*, în: M. Iacob, *Romanii la Pontul stâng în timpul Principatului. Catalogul expoziției/ The Romans in the left Pontus during the Principate*, Tulcea, 2012, p. 221.

CREȚU 2018 – C. Crețu, *Despre moartea infantilă și practicile funerare din lumea romană. Studiu de caz: mormintele de copii de la Histria*, *Buletinul Cercurilor Științifice Studențești* 24 (2018), Alba Iulia, p. 55–66.

CREȚU 2022 – C. Crețu, *Practici funerare în mormintele de epocă romană și romano-bizantină de la Histria (secolele II–VII p.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2022.

CREȚULESCU 2011 – I. Crețulescu, *Evoluția plasticii funerare romane în Dacia și Moesia secolelor I–III p.Chr. Aportul militarilor*, în: L. M. Voicu, B. Ciupercă (ed.), *Arheologia mileniului I p.Chr., Interferențe culturale la Dunărea de Jos* 2 (2011), p. 15–50.

DAVIDESCU 1980 – M. Davidescu, *Drobeta în secolele I–IV e.n.*, Craiova, 1980.

DEAC 2012 – D. Deac, *Romanized Egyptian Gods in Porolissum*, *Sargetia* S. N. 3 (2012), p. 159–174.

DEAC 2020 – D. Deac, *A terracotta mold depicting Sarapis from Micăsasa (Roman Dacia)*, în: L. Bricault, R. Veymiers (ed.), *Bibliotheca Isiaca IV*, Bordeaux, 2020, p. 121–125.

DERKS 2006 – A. Derks, *Le Grand Sanctuaire de Lenus Mars a Treves et Ses Dedicaces Pri-vees: Une reinterpretation*, în: M. Dondin-Payre, M-Th. Raepsaet-Charlier (eds.), *Sanctuaires, Pratiques Cultuelles et Territoires Civiques dans l'Occident Romain*, Bruxelles, 2006, p. 239–270.

DOMĂNEANȚU 1993 – C. Domăneanțu, *Un sanctuaire hellénistique du site de Nuntași II (comm. d'Istria, dép. Constanța)*, *Dacia N. S.* 37 (1993), p. 59–78.

ECKERSLEY 1995 – T. E. Eckersley, *Iconography of the Vintage in the Mosaics of Roman Spain and North Africa*, Ontario, 1995.

EL-MAKSOU, EL-FATTAH, EL-DIN 2012 – M. El-Maksoud, A. Abd El-Fattah, M. Seif El-Din, *La fouille du Boubasteion d'Alexandrie: présentation préliminaire*, în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 427–446.

ENE 2017 – S. Ene, *Reprezentări ale divinităților pădure în arta coroplastică din provincia Dacia*, *Arheovest* 5/2 (2017), p. 1061–1074.

ENE 2024 – S. Ene, *Repertoriul reliefurilor de teracotă romane din Dacia*, *Litua. Studii și Cercetări* 26 (2024), p. 59–70.

FERARU 2016 – R. M. Feraru, *Calendare și sărbători în cetățile grecești de la Pontul Euxin*, Timișoara/Sibiu, 2016.

FILIP, BONDOC 2016 – G. Filip, D. Bondoc, *Ceramic Toys with Oriental Renderings from Roman Settlements on the Olt Valley*, în: O. Tutilă Nicolae, C. Rîșcuța, I. V. Ferencz (eds.), *Archaeological small finds and their significance. Proceedings of the Symposium on games and toys*, Cluj-Napoca, 2016, p. 83–94.

GEORGESCU 2016a – Ș. Georgescu, *Ipostaze iconografice ale lui Eros/Amor pe discul opaițelor descoperite la Tomis (secolele I–III p.Chr.)*, *Banatica* 26/1 (2016), p. 371–382.

GEORGESCU 2016b – Ș. V. Georgescu, *Obiecte de iluminat descoperite la Tomis (secolele I–III)*, Teză de doctorat (mss.), Universitatea de Vest, Timișoara, 2016.

GLIGOR et alii 2010 – M. Gligor, D. Bogdan, P. Mazare, Ș. Lipot, G. Balteș, *Morminte romane din necropola de pe dealul Furcilor de la Apulum*, *Terra Sebus* 2 (2010), p. 117–139.

GRAMATOPOL, CRĂCIUNESCU 2008 – M. Gramatopol, V. Crăciunescu, *Les terres cuites antiques de la Collection Marie et dr. G. Severeanu du Musée d'Histoire de la ville de Bucarest*, în: *Mihai Gramatopol-Studia II*, Brașov, 2008, p. 62–113.

HAMAT 2019 – A. Hamat, *Câteva considerații cu privire la bijuterii din epocă romană descoperite la Dierna (Orșova, jud. Mehedinți)*, *Patrimonium Banaticum* 9 (2019), p. 103–123.

HERMARY, CASSIMATIS, VOLLKOMMER 1986 – A. Hermary, H. Cassimatis, R. Vollkommer, *Eros*, în: *LIMC III/1 Atherion-Eros/Amor, Cupido*, Zürich-München, 1986, p. 850–942.

IACOB et alii 2012 – M. Iacob, D. Paraschiv, G. Nuțu, M. Mocanu, *Romanii în Pontul Stâng în perioada Principatului/The Romans in the Left Pontus during the Principate*, Tulcea, 2012.

ICONOMU 1967 – C. Iconomu, *Opaițe greco-romane*, București, 1967.

IONESCU, ALEXANDRU, CONSTANTIN 2002–2003 – M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Noi cercetări în necropola paleocreștină callatiană*, *Pontica* 35–36 (2002–2003), p. 225–277.

KUŠAN ŠPALJ 2017 – D. Kušan Špalj, *Aquae Iasae-new discoveries in the Roman sanctuary-with special regard to the cults of Apollo, Aesculapius and Serapis*, *VAMZ* 50/1 (2017), p. 255–308.

LIPOVAN 1992 – I. T. Lipovan, *Teracote votive de la Ampelom*, *SCIIVA* 43/1 (1992), p. 63–70.

LEVANIOUK 2007 – O. Levaniouk, *The toys of Dionysos*, *HSCP* 103 (2007), p. 165–202.

LUNGU 2010 – V. Lungu, *Les tombes d'enfants dans les colonies grecques de l'Ouest du Pont-Euxin*, în: A.-M. Guimier-Sorbets, Y. Morizot (eds.), *L'Enfants et la mort dans l'Antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, École française d'Athènes, 29–30 mai 2008*, Paris, 2010, p. 265–286.

LUNGU, CHERA 1986 – V. Lungu, C. Chera, *Contribuții la cunoașterea complexelor funerare de incinerare cu „rug-busta” de epocă elenistică și romană de la Tomis*, *Pontica* 19 (1986), p. 89–114.

MARIAUD 2012 – O. Mariaud, *Mobilier funéraire aests es cl d'âge dans les cœquietés dg'Éregée orientale à l'époque*, în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 23–38.

MATHIEUX 2015 – N. Mathieux, N. (2015), *Jouet, Attribut ou Symbole? Le motif du raisin dans les figurines des tombes de Myrina*, în: S. Huyescom-Haxhi, A. Muller (eds.), *Figurines grecques en Contexte: Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison*, Lille, 2015, p. 245–264.

MEINECKE 2013 – K. Meinecke, *Funerary cult at sarcophagi, Rome and vicinity*, în: M. Galinier, F. Baratte (eds.), *Iconographie funéraire romaine et société*, Perpignan, 2013, p. 31–49.

MEIRANO 2012 – V. Meirano, *Les terres cuites dans les sépultures d'individus immatures en Grèce d'Occident, de l'époque archaïque au milieu du IVe s. av. J.-C.: types, contextes, significations*, în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 23–38.

MOREHOUSE 2024 – L. Morehouse, *Recontextualizing the „Boy with Grapes” Stelae of Roman Egypt. Authenticity, Connectivity, and Memory*, Amsterdam, 2024.

MUSTEAȚĂ 2020 – M. Mustăță, *Social identities in roman children's burials. Roman cemetery at Apulum-Dealul Furcilor*, *Ephemeris Napocensis* 30 (2020), p. 39–78.

MUȘEȚEANU, ELEFTERESCU 1985 – C. Mușețeanu, D. Elefterescu, *Teracote de la Durostorum reprezentând-o pe Venus*, *Pontica* 18 (1985), p. 187–191.

NENNA 2012 – M. D. Nenna, *Remarques sur le lierm obsidi e tombes d'enfants dl'aÉgypte gréco-romaine: mobilier associé et mobilier représenté*, în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 273–292.

NUȚU 2022 – G. Nuțu, *Terracottas from Aegyssus*, în: S. P. Boțan, Ș. Honcu (eds.), *In Medias Res Antiquarum. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Costel Chiriac oblata*, ClujNapoca, p. 129–142.

ODOBESCU 2019 – T. Odobescu, *The terracottas of Kallatis-the masterpieces of the hellenistic coroplasters*, *Bulletin of the Moscow State Regional University (History and political science)* 5 (2019), p. 200–208.

OTA 2017 – R. Ota, *Clay statuettes of male and female paredros from Roman Dacia*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 68/2 (2017), p. 339–349.

OȚA, DOMĂNENȚU 2010 – L. Oța, C. Domăneanțu, *Remarques sur les tombes du Haut-Empire d'Histria*, în: M. V. Angelescu, I. Achim, A. Băltăc, V. Rusu-Bolindeț, V. Bottez (éds.), *Antiquitas Istro-Pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 2010, p. 393–400.

OTA, LASCU, ANGHEL 2021 – R. Ota, I. Lascu, D. G. Anghel, *Piese de coroplastică și ceramică cu decor aplicat descoperite la Apulum*, în: S. Ailincăi, G. Nuțu, C. Micu, M. Mocanu, A. D. Stănică (eds.), *Studii de arheologie și istorie antică în onoarea lui Victor Henrich Baumann cu ocazia celei de a 80-a aniversări/Essays in Archaeology an Ancient History in Honor of Victor Henrich Baumann at his 80th Anniversary*, Cluj- Napoca, 2021, p. 349–376.

PAKI, COCIȘ 1986–1987 – A. Paki, S. Cociș, *Teracote de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Sargeția S. N.* 20 (1986–1987), p. 480–487.

PANAITESCU 1977 – A. Panaitescu, *Mormânt din epoca romană la Tomis*, *Pontica* 10 (1977), p. 339–343.

PAULUS, *Sententiae ad Filium* – Julius Paulus, *Sententiae ad Filium*, în: E. Levy, *Pauli sententiae: a palingenesia of the opening titles as a specimen of research in west Roman vulgar law*, New York, 1969.

PÁNCZÉL 2010 – S. Pánczél, *Domina and Dominus from Cristești (Mureș county)*, *MARI-SIA* 30 (2010), p. 77–84.

PETCU, PETCU-LEVEI 2024 – R. Petcu, I. Petcu-Levei, *A lead votive statuette depicting a Genius Cucullatus discovered near Tomis (Moesia Inferior)*, *Apulum* 61 (2024), p. 377–393.

PETRE 1987 – A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (II–VII siècles de n.è.). Recherches archéologiques*, *AIESEE* 17–18 (1987), p. 5–171.

PFÄFFLI 2013 – B. Pfäffli, *Des enfants? Des enfantst! A la recherché de leurs traces à Augusta Raurica*, Augster Museumshefte 35, Augst, 2013.

PISANI 2012 – M. Pisani, *Iconografia e funzione delle terrecotte figurate nelle sepolture ellenistiche d'infanti e di adolescenti della necropoli nord-orientale di Tebe*, în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 367–386.

PÎSLARU, BĂRBULESCU 2003 – M. Pâslaru, M. Bărbulescu, *Ritualuri de înmormântare*, în: M. Bărbulescu (ed.), *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003, p. 19–43.

PLAUTUS, *Rudens* – T. Macius Plautus, *Rudens*, în: H. C. Fay (ed.), *Plautus, Rudens*, Bristol, 1969.

PLUTARH, *Moralia* – Plutarh, *Moralia*, în: Phillip H. De Lacy (trad.), *Plutarh, Moralia*, Loeb Classical Library's VII, Cambridge, 1959.

PLUTARH, *Consolatio ad uxorem* – Plutarh, *Consolatio ad uxorem*, în: Phillip H. De Lacy (trad.), *Plutarh, Moralia*, Loeb Classical Library's VII, Cambridge, 1959.

PONS TRAIANI 2019 – M. I. Neagoe, F. Matei-Popescu, O. M. Neagoe, P. G. Dinulescu (eds.), *Pons Traiani Drubeta. Între Hispania și Dacia. Catalog de expoziție/Pons Traiani Drubeta. Entre Hispania y Dacia. Catalogo de exposiciones*, Cluj-Napoca, 2019.

POP, NEMEȘ 1977 – C. Pop, E. Nemes, *Teracote cu Venere la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Acta Musei Napocensis* 14 (1977), p. 159–161.

POPILIAN 1980 – Gh. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, București, 1980.

POPILIAN, BONDOC 2012 – Gh. Popilian, D. Bondoc, *The Roman and Late Roman cemetery of Sucidava-Celei. The excavations from 1969–1983*, Craiova, 2012.

POPOVA 2015 – V. Popova, *The cult of Isis and Serapis in Roman Sculpture from Bulgaria. Addendum*, în: *Studia Calassica Serdicensia V. Monuments and Texts in Antiquity and Beyond. Essays for the Centenary of G. Mihailov (1915–1991)*, Sofia, 2015, p. 208–250.

PREDA 1980 – C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980.

PROTASE 1971 – D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.

RADU, UNGUREANU, RADU-IORGUȘ 2015 – L. Radu, M. Ungureanu, C. Radu-Iorgu, *Cercetări arheologice în aria funerară callatiană*, *Pontica* 48–49 (2015–2016), p. 193–207.

RĂDULESCU, SCORPAN 1975 – A. Rădulescu, C. Scorpan, *Rezultate preliminare ale săpăturilor arheologice din Tomis (Parcul catedralei)*, 1971–1974, *Pontica* 8 (1975), p. 9–54.

RĂDULESCU *et alii* 1995–1996 – A. Rădulescu, L. Buzoianu, M. Bărbulescu, N. Che-luță-Georgescu, *Reprezentări figurate în așezarea de epocă elenistică de la Albești*, *Pontica* 28–29 (1995–1996), p. 23–72.

ROBERTSON 1993 – N. Robertson, *Athens' Festival of the New Wine*, *Harvard Studies in Classical Philology* 95 (1993), p. 197–250.

RUBEL, SOFICARU 2012 – A. Rubel, A. D. Soficaru, *Infant Burials in Roman Dobrudja. A report of work in progress: The case of Ibida (Slava Rusă)* în: R. Kogălniceanu, R.-C. Curcă, M. Gligor, S. Stratton (eds.), *Homines, Funera, Astra: Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology, 5–8 June 2011, 1 Decembrie 1918 University (Alba Iulia, Romania)*, BAR International Series 2410, Oxford, 2012, p. 163–168.

RUSU-BOLINDEȚ *et alii* 2011 – V. Rusu-Bolindeț, A. Bădescu, V. A. Lăzărescu, M. Dima, C. Radu, N. Szeredai, B. Kelemen, *Recent research at the Basilica Extra Muros in Histria at 100 years since the initiation of archaeological research on the site*, *Materiale și Cercetări Arheologice S. N.* 10 (2014), p. 199–219.

SAGIV 2018 – I. Sagiv, *Representations of Animals on Greek and Roman Engraved Gems*, Oxford, 2018.

SAVVOPOULOS 2019 – K. Savvopoulos, *Popular divine imagery in hellenistic and roman Alexandria. The terracotta figurines collection of the patriarchal sacristy in Alexandria*, *The Annual of the British School at Athens* 12/4 (2019), p. 317–368.

SHEVCHENKO 2016 – A. V. Shevchenko, *Terracottas of Greco-Roman Chersonese and its Nearer Farming Area*, Simferopol, 2016.

SIMION 1994–1995 – G. Simion, *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea) avec une expertise de S. Apostolescu, A. Scarlat et V. Zoran*, *Dacia N. S.* 38–39 (1994–1995), p. 121–149.

SODOLEANU 2024 – I. Sodoleanu, *Jucării de epocă romană descoperite la Tomis (sec. II–III p.Chr.) (MINAC inv. nr. 5334, 13547, 34826, 33926, FN.)*, în: A. C. Hamat, Ș. Georgescu, T. Potârniche (eds.), *Comori Pontice. Obiecte din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, Cluj-Napoca*, 2024, p. 75–78.

STÎNGĂ 1998 – I. Stîngă, *Viața economică la Drobeta în secolele II–VI p.Chr.*, București, 1998.

STROSZECK 2012 – J. Stroszcek, *Grave Gifts in Child Burials in the Athenian Kerameikos: The Evidence of Sea Shells*, în: A. Hermary, C. Dubois (eds.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité*, Arles, 2012, p. 57–76.

SUCEVEANU 1967 – A. Suceveanu, *Depozitul de statuete romane de teracotă de la Histria*, *SCIVA* 18/2 (1967), p. 243–268.

ȘTIRBULESCU 2014 – C. Știrbulescu, *Teracote greco-romane din colecția principelui Mihail C. Șuțu*, *Cercetări Arheologice* 21 (2014), p. 409–423.

ȘTEFĂNESCU-ONIȚIU 2008 – A. Ștefănescu-Onițiu, *Producția locală de statuete de teracotă în Dacia Romană*, *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis* 9 (2008), p. 362–375.

TAPAVICKI-ILIC, ANDELKOVIC-GRASAR 2013 – M. Tapavicki-Ilic, J. Anđelković-Grasar, *Symbol as key to the question of Roman woman's afterlife*, *Tibiscum S. N. Arheologie* 3 (2013), p. 65–84.

TERTULLIAN, *De Anima* – Q. S. Florentis Tertulliani, *De anima*, în: J. H. Waszink, J. den Boeft, B. D. Ehrman, J. van Oort, D. T. Ruinica (eds.), Q. S. Florentis Tertulliani, *De anima, Vigiliae Christianae, Supplements Series* 100 (2010), Leiden, 2010.

ȚURCANU 2014 – I. Țurcanu, *Antichitatea greco-romană la Nistrul de Jos și în teritoriile învecinate*, Chișinău, 2014.

ULPIAN, FIRA – Domitius Ulpianus, în: S. Riccobono, J. Baviera, C. Ferrini, J. Furlani, V. Arangio-Ruiz (eds.), *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani*, Florence, 1940.

UNGUREANU 2008 – O. Ungureanu, *Teracote figurate în Dacia romană*, Teză de doctorat (mss.), Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 2008.

VERGILIUS, *Eneida* – P. Vergilius Maro, *Eneida*, în: D. Slusanschi (trad.), P. Vergilius Maro-*Eneida*, București 2021.

WYPUSTEK 2014 – A. Wypustek, *The Sleep of Eros in a Funerary Epigram from Tomis (Peek, Griechische Vers-Inschriften no. 1942)*, în: K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, M. Stachura, S. Turlej (eds.), *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues, Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, *Historia Iagielonica*, Krakow, 2014, p. 77–84.

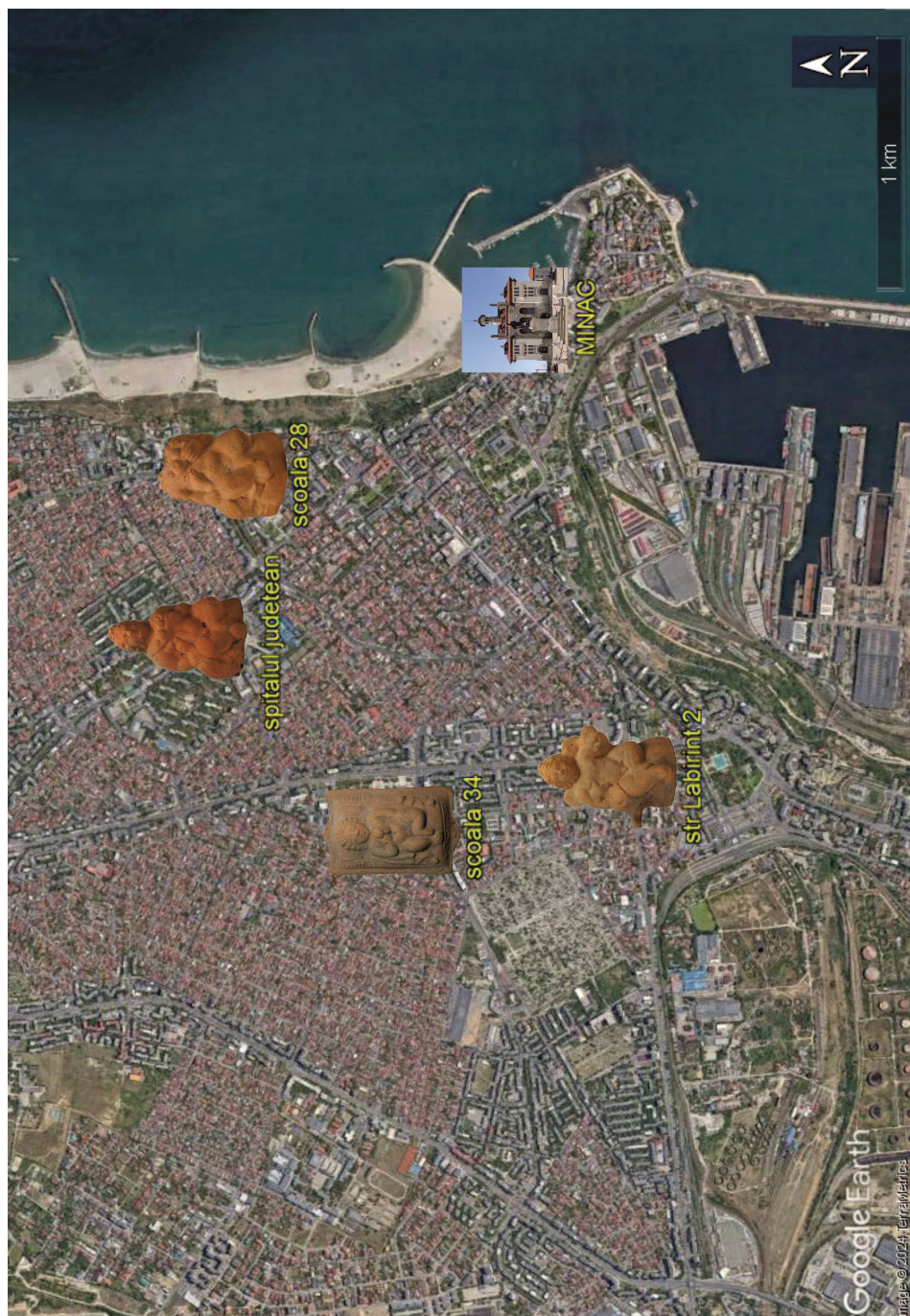


Fig. 1. Distribuția spațială a descoperirilor în necropola de la Tomis.



Fig. 2. Piesele încadrate în această tipologie, descoperite la Tomis.



Fig. 3. Piesa cu număr de catalog 1.



Fig. 4. Piesa cu număr de catalog 2.



Fig. 5. Contextul de descoperire al piesei cu număr de catalog 2.



Fig. 6. Contextul de descoperire al piesei cu număr de catalog 2, detaliu.



Fig. 7. Piesa cu număr de catalog 3.



Fig. 8. Piesa cu număr de catalog 4.



Fig. 9. Piesa cu număr de catalog 5.



Fig. 10. Contextul de descoperire al piesei cu număr de catalog 5.



Fig. 11. Contextul de descoperire al piesei cu număr de catalog 5.